

10
172

2

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

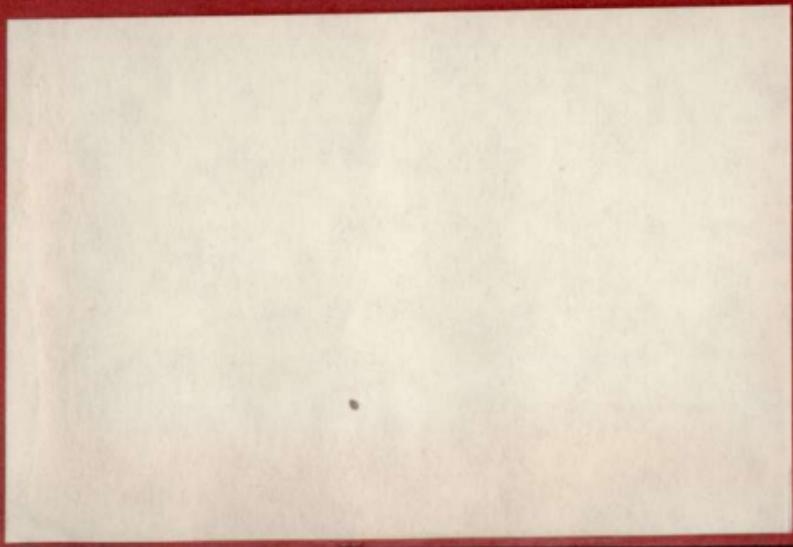
Листи на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова.

Друге видане.

Наклад із другої партійної друкарні.
1915.

Партія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

Листи на Наддніпрянську Україну

Михайла Драгоманова.

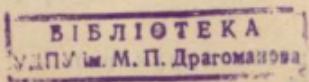
Друге видане.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.

ІТОНІ.

Н-24233

Листи на Наддніпрянську Україну.

I.

„Листів Наддніпрянської України“ д. Вартового. Йх метод „Сервілізм“, інакше монархізм старших українських писателів XIX ст. Початок лібералізму й демократизму на Україні: В. Капніст, „Історія Русовъ“, Рилев. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні.

В наших „Чудацьких думках про українську національну справу“ ми мали пригоду говорити про те, як філософія наївних московських шовіністів (руссептів як колись їх звали в Росії) прийшлає по серцю й деяким українським патріотам, котрі те ж усвоїли собі манеру рішати всі трудні справи „без німецької науки — своюю мудростю“, „своимъ умомъ“, „по глазомъру“, „без нѣмецкихъ інструментовъ“ і т. д. Ми показували примір такого „глазомъру“ в статтях д. Баштового про українську національну справу, в „Дѣлѣ“.

Тепер на сторожі тої справи явився новий вояка, — д. Вартовий, котрий написав чимало „Листів Наддніпрянської України“ в газеті „Буковина“. Є богато рацій радіти з появу тих листів: вони написані живо, прекрасною мовою, дають кілька вірних почастних заміток, а головне діло зривають ту іграшку в кузымрки, котра було опанувала певні українські кружки „беволітичних культурників“, „неутральників“ у галицьких еправах і т. и. д. Вартовий видимо хоче вхопити чорта за роги, то б то оглянути українську національну справу з усіх боків і в усій їїй, по крайній мірі політичній і соціальній глибині, так що „Листи“ його не пройдуть без сліду для виявлення сеї справи.

На лиху „глазомъръ“ причепився і тут! д. Вартовий сам отверто признається, що він „ніякий історик“, — ну, а звісно, що для політики потрібна історія, як для медіцини фізіологія. А до того д. Вартовий видимо поклав собі обходитись в загалі без наукового точного методу, а руководиться тільки „глазомъромъ“ по своєму зрозумілого етнографічного патріотизму *). Через те Листи д. Варто-

*) Треба зauważати, що се впять човник, не стілько самобутній український, скілько украдений у московських самобитників. Так Катков колись писав: „Спрашивають, какой мы партії? — Русской. Тутъ все сказано“ і т. д. і т. д.

вого можуть послужити приміром самого безпardonного субектівізму в обсуджуваню справи досить складної і важкої.

Ми говоримо з д. Вартовим в самій „Буковині“ з по-воду того, як він вольно від об'єктивної правди виставив наші погляди на літературне життя на Україні й у Галичині. Тут ми вважаємо потрібним поговорити про загальну філософію української справи в „Листах“ д. Вартового. Почекнемо з історії, бо хоч д. Вартовий і признає себе ніяким істориком, а богато говорить про історію, по крайній мірі української національної самосвідомості.

Д. Вартовий вказує, так рельєфно, як сего доси ніхто не робив, на московсько-монархічні ааяви чільних українських писателів: Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка, і поясня ті ааяви недостачею національної української самосвідомості — тим, що в „тодішньому“ українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська*. Він назива монархічний настрій думок тих наших писателів — сервлізмом. Ми не згоджуємося на такий термін. Сервлізмом власне можна назвати пошану до якого пана, як до фетіша по його самій істоті, а надто пошану, котра має егоїстичні цілі. Тілько ж монархізм, виходящий з певної політичної доктрини, котра все таки по своєму має на цілі громадське добро, сервлізмом признати не можна. Усі напр. культурна Азія й Африка, котрим далеко не бракув чесності й сміливости, монархічна. Нігде стілько не вбивали царів, як там, а китайський філософ Менгдаї навіть виложив цілу теорію законних революцій і законних царевбивств, а все таки не показав іншого ідеалу політичного, як монархія, авісно, розумного і доброго царя. У час у Європі історія двічі виробляла такий же монархічний ідеал: раз у римсько-візантійську добу, а в другий не так давно: в XV-XVII ст. Тілько наукові спомини про грецько-італійські республіки, спомини, щасливо полу-чені з примірами країн, в котрих задержались зостатки до монархічного порядку, — як Швайцарія, Нідерлянди та Англія а Шотландію, — виратували Європу від азіацького політичного ідеалу, тай то навіть у XVIII ст. більша частина західної Європи перешла через період „освіченого деспотизму“, котрого міцні аостатки живуть ще й доси навіть у такій висококультурній землі, як Германія.

Росія з Україною в політичному життю власне проходить європейський XVII-XVIII вік, і через те не дивно, що тут навіть у XIX ст. ще бачимо повну силу монархічного ідеалу у чесніших людей. Виводити той монархізм з недостачі національної самосвідомості — в чистою фантазією. У Москальів напр. національна самосвідомість ніколи

не потемнялається, а чому ж ми бачимо їй у них монархіям? Інший може сказати, що така вже власне національна вдача (душа) Москалів. Так ми вкажемо на те, що їй у Москалів були в свій час віча, земські собори, котрі зовсім відповідають подібним радам у середневічній Західній Європі, були теоретики „народосовіття“, як кн. Курбский, Голицини, Довгорукі, котрих теорії зовсім відповідають теоріям англійських Фортескью, французьких Комінів і т. і.; чистісінькі Москалі брали з своїх царів конституційні записи і в початку XVII ст. і в 1730 р. Москалі в XVII-XVIII ст. також ускочили в бюрократично-монархічний період, як Французи в XVI-XVII і також виходять з него за помічю науки в XIX ст., як Французи в XVIII ст. (Ми вже мали пригоду: Лібералізм и Земство нагадувати паралель між історією Московщини й Франції, як тіпічної континентальної держави, і таку хронологічну таблицю: Франція виділяється з Каролінгського конгломерату в 843 р. — Володимерщина зо старих князівств у 1243 р. Початок *étauts gènèraux* французьких в 1302 р. — перший земський собор у Москві в 1550 р. Остатній збір *étauts gènèraux* в 1614 р. — остатній земський собор у 1698 р. Проба поновити *étauts gènèraux* в 1649-51 — проба конституційної грамоти Ганни Івановни в 1730 р.).

З другого боку сам д. Вартовий признає, що в XVII ст. в наших українських козаків була досить розбуджена національна свідомість, а тим часом державний ідеал козаків тих був власне монархічний, хоч обетавини житя навязували їм фактичні республіканські порядки. Ідеал Богдана Хмельницького був власне дрібно-шляхецький монархізм (король з козаками — проти короліт-магнатів, теорія, не далека від „за царя противъ бояръ“ Ст. Розина). Згодом більше образовані люди, як Виговський, Немирич (значний шляхтич, соцініанин, перебувавший в Нідерландах) внесли більше політичного лібералізму в круг старшини Хмельницького, та внесли туди й більше підляхетчини, котра так обурювала массу поспільства й козацтва, так що масса та тим паче не хотіла знати лібералізму Виговщини і стала за царя. Тим часом міщанство й поспільство українське і собі стояло за монархічний ідеал і навіть з самого початку Хмельниччини казало Москаліям виразно, що хоче, щоб цар московський взяв Україну під свій прямий уряд. Те, що київські архиєреї не хотіли присягати цареві, не хотічи перемінити номінальне своє підданство грецьким патріархам на реальніше московським, зовсім не перечить саму українському монархізму українського поспільства в XVII ст. З тих усіх монархічних напрямків вийшла революція в 1663 р.

в котрій перед вело Запороже і котра власне підрізала український автономізм і зачатки лібералізму українського.

З того часу искорки лібералізму можна бачити тілько в грамотах запорожців кінця XVII ст., а верхом його може служити умова Костя Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., умова цілком для того часу утопічна, та до того її емігрантська (про неї ми говорили докладно в I. вип. Політичних пісень Українського Народу XVIII. ст.) Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. (требувались між іншим сейми), а також в шляхецьких Наказах депутатам всеосійської комісії 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західно-европейського парламентарізму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі. Тільки ж той лібералізм лучився з замірами обернути поспільство наше в кріпаки, і через те тим паче зостався безплодним. Катерина не дала сеймів, а дала крепацтво, а потім „дворянську соборанію“ богатшої шляхти, і тим задовольнила нашу „історичну шляхту“.

Свідомий лібералізм, як і свідомий демократизм зародився на Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-европейському, ніж на історично-національному ґрунті, — і що інтересно, хоч і гірко те признати, з'явився перше зовсім не на нашій етнографічній мові. Першим проявом того демократизму треба призвати „Оду на Рабство“ В. В. Капніста, в котрій оплакується крепацтво, стверджене Катериною II в 1783 р. Ода та писана авчайною тоді російською літературною мовою. В Галичині, певно, мало хто знає сюжет Оди, то ми з неї приведемо головні уступи:

Пріємлю лиру мной забвенну,
Отру лежащу пыль на ней

Унылый, томный звукъ пролью
Отъ струнъ, рѣкой омытыхъ слезной
Отчизны моей любезной
Поработъенъе воспою!

Куда ни обращу зѣницу,
Омытую потокомъ слезъ,
Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчизну днесъ *)

*) Редакція „Основи“ (1861, Мартъ) згадуючи Оду Капніста з поводу закону про волю крепаків, замітила, що Й Шевченко уявляв крепацьку Україну вдовою.

Веадѣ, гдѣ кущи, села, грады,
Хранилъ отъ бѣдъ свободы щитъ,
Тамъ тверды виждеть власть ограды,
И вольность узами тѣснить.

Гдѣ благо, счастіе народно
Со всѣхъ сторонъ текли свободно, —
Тамъ рабство ихъ отгонить прочь,
Увы, судѣбѣ угодно было,
Одно что бѣ слово превратило
Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Позаяк тоді по всій Європѣ „освічений деспотизм“ підряував зостатки крепацтва, й сама Катерина поставила перед „Імп. Вільним Економічним Товариством“ на суд справу увільненія крепаків у Росії.*) То Капнієт мав рацію сподіватись, що незабаром цариця скасує крепацтво на Україні як і в усій Росії, і через те обернув другу половину своїї оди до самої Катерини:

Ты.... Царица...

Дашь зреТЬ намъ то златое время,
Когда спасительной рукой
Веригъ постыдно сложишь бремя
Съ отчизны моей драгой.
Тогда — о лестно упованье! —
Гдѣ въ первый разъ узрѣль я свѣтъ,
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Раздастесь шумъ рукоплесканій
И съ щастіемъ вольность процвѣтетъ.

Як звісно, Капнієтові прийшлося ждати аж до 1861 р. поки знайшовся цар, котрий зник крепацтво в Росії, але се не виміншує історичної ваги оди його. Треба додати, що автор оди був потомок того чужинця, котрого Петро I. увів у число українських полковників „для обрученія“, сказати б по теперішньому, і котрий, як і його діти, дався в знаки нашим козакам та поспольству. Та на решті європейські думки XVIII в. пробили собі дорогу до сімї Капнієв і дали нам автора „Оди на Рабство“ і комедії „Ябеда“ — предтечі „Ревізор“ Гоголевого. В. В. Капнієт власне був звіній в Петербурзі, як великий знавець чужих мов, старих і новоєвропейських.

Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати „Історію Русовъ“ Псевдо-Кониєвского, ко-

*) Див. про се в книгах В. Семевського „Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“ і „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX в.“ Ми дуже рекомендуюмо ті книги Галичинам, бо там зібрали факти і про крепаків на Україні, а також оглянути літературні виступи проти крепацтва Великорусів і Українців.

тра, як тепер можна сказати, вийшла з сім'ї Полетик (див. Кіевську Старину 1893, I, 41—76, авідки досить ясно видно, що та книга написана була коло 1810 р. і стоїть у авязку з тодішніми конституційними планами Александра І. і його першого міністра Сперанского. Треба завважати, що ще батько автора „Історії Русовъ“, Гр. Полетика, депутат 1767 р. був один з немногих тодішніх українських козацько-шляхецких лібералів — противників крепацтва). На цьасте, на сей раз лібералам явився вкупні з демократизмом, відповідно тим розумом про увільнене крепаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Александра І. *) Але впяте „Історія Русовъ“ написана була мовою не українською, а російською! До того перша поетична проба звязати європейський лібералізм з історичними традиціями українськими була зроблена навіть не Українцем, а Великорусом, Рильєвим.

Рильєв вартий того, що б на нему спинитись довше, як через те, що він був першим у Росії писателем, котрий попробував зужити в поезії українських історичних традицій, так і через те, що про него звичайний Галичанин мало що знає.

Кондрат Рильєв, род. в 1795 р. і повіщений в 1826 р. за активну участь в політичному товаристві (Съверное Общество), котре ветрою повстале 14 Дек. 1825 р. — був

*) З громадським і придворним лібералізмом тих часів Галичане можуть познакомитися з книги Піліпа: „Общественное движение при Александрѣ I.“ Вязком між полтавською шляхтою і ліберальним кружком Александра I. котрий царь звав інавіть „Comité du salut public“ і котому призначав за ціль „d'abolir le despotisme en Russie“, служив міністр В. П. Кочубей, властитель Диканки, Вас. Полетика, — котрий певно був великий політичний патріот „Малоросійського Отечества“, по своєму автономіст, але при тому не сепаратист, і всего менше патріот етнографічний. Він ідеалізував порядки козацької „Малоросії“ і думав, що конституційна Росія як раз буде теж саме („Новые русские законы, писав він, будуть то самое, что наши старые малоросійськіе“). Приятель В. Полетики, А. Чепа говорить про „Історію Малоросії“, котру писав Полетик, як про „славную вѣтвь россійской истории“ і заінтересований більше всого певними „правами“ — перш усего, авіено, шляхти, а зовсім не етнографічними ознаками українськими. Так він каже, що поки „права дворянъ русскихъ бывли ограничены од 1762 г. (коли шляхта московська мусіла обов'язково служити царям) то „малоросійское шляхетство почло за лучшее быть въ оковахъ, чѣмъ согласиться на новые законы. Но когда поступили съ ними по разуму и наданъ указъ Государя Ими. Петра III о вольностяхъ дворянъ (1762) и Высочайшая грамота о дворянствѣ (1787) когда эти двѣ эпохи поровняли русскихъ дворянъ въ преимуществахъ съ малоросійскимъ шляхетствомъ, тогда малоросійские начали смѣло вступать въ россійскую службу, скінули татарскія и польскія платья, начали говорить, пѣть и плясать по русски“ (К. Ст. I, сіт. 54) З сих винисок видно думки й мову тодішніх патріотів „Малоросійской нації“, або „отечества“, як вони себе звали і не без рації.

родом Великорус, але ознаменений з Україною. Батько його там служив вояком і набув у Київі дім, котрий застався власністю К. Рилєва до його смерті. Сам К. Рилєв бував у Київі, а окрім того проживав чимало в Слобідській Україні, в Острогожську (де й женився), в Харкові і др., був досить ознаменений з українською мовою, знати твори Котляревського і народні пісні, між іншим певно по виданню кн. Цертелєва (1819 р.), звіні тоді хроніки малоруські і т. і. В загалі се був чоловік добре по своєму часу образований. По тодішньому звичаю в російської шляхти, Рилєв провів частину молодого віку в службі вояцькій і се помогло його образованню, бо він ходив у походах 1813—1815 р. в Західну Європу, прожив час у Дрездені, де був добре принятий в домі кн. Рєпніна (тодішнього віцекороля Саксонського) про котрого скажемо далі, потім у Парижі. Перенявши європейськими ліберально-демократичними ідеями і маючи чималий поетичний талант, Рилєв звернувся до історичних споминів російських, шукаючи в них форм для своїх ідей і спинився любовно й на українських традиціях.

В 1822—1825 р. Рилєв напечатав ряд поезій під загвою „Думы“, в котрих формально наслідував Немецовича Spiewy Historyczne, але також і українські пісні. В переднім слові до видання 1825 р. Рилєв говорить: „Дума—старинное наследие отъ южныхъ братьевъ нашихъ, наше русское, родное изобрѣтеніе. Поляки заняли ее отъ наась. Еще до сихъ поръ украинцы поютъ думы о герояхъ своихъ: Дорошенкѣ, Нечаѣ, Сагайдачномъ, Палѣѣ, — и самому Mazenѣ приписывается сочиненіе одной изъ нихъ. Сарницкій (Annales Regini Poloniae, t. II, k. 1198) свидѣтельствуетъ, что на Руси пѣлись элегіи въ память двухъ храбрыхъ братьевъ Струсовъ, павшихъ въ 1506 году въ битвѣ съ валахами. „Елегіи сіи, говоритъ онъ, у русскихъ думами называются“.

Для своїх патріотично-ліберальних „думъ“ Рилєв вибрал сюжети з історії вільного Новгорода, Московщини, а також південної Русі, старої і козацької. Першою думою в него стойть Вадимъ, — новгородець, про котрого літописі вдергали память, як про першого, що повставав проти князів-варягів і котрий вже в XVIII ст. став почитатись у російських національних лібералів за його предка (В XVIII ст. Княжнин написав трагедію „Вадимъ“, котру заборонила цензура). З дум на старо-кіївські сюжети в Рилєва для неї важна дума „Ольга при Могилѣ Ігоря“, де Ольга говорить своєму сину:

Такъ, сынъ мой, Игорь отомщенъ;
Но самъ виновенъ въ смерти онъ. —

і далі оповіданем про смерть Ігоря навча сина не бути тираном. Далі з тої ж епохи взяв Рильєв сюжет думи Рогні́да, до котрого обернувся потім і Шевченко.

З козацько-українських часів Рильєв написав думу Богданъ Хмельницкій. Тут говориться про битву при Жовтих Водах так:

И вотъ сошлись два народа:
И съ яростью вступили въ бой
Съ тиранствомъ бодрая свобода,
Кипя отвагою младой ....
И воцариася свобода
Съ тѣхъ поръ въ украинскихъ степяхъ
И стала съ счастiemъ народа
Цвѣсть радость въ сelaхъ и градахъ.

1825 р. Рильєв видав поему „Войнаровскій“ — про Мазепиного племінника, котрий скінчив жите в Якутську. Сам Мазепа виставлений в сїй поемі мало симпатичним, та за те Войнаровський змальований щирим ентузіастиом вільності, котрий вірить словам Мазепи, що його повстане проти Петра буде

Борьба свободы съ самовластьем.

Войнаровський, розказуючи свою долю історику Міллера, говорить про те повстане:

Такъ мы свои разрушилъ цѣпи,
На гласть свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческих степей ....

і кінча свое оповідане словами:

Чтигъ Брута съ дѣтства я привыкъ:
Защитникъ Рима благородный
Душою истинно свободный,
Дѣлами истинно великъ.

Мнѣ надо жить: еще во мнѣ
Горитъ любовь къ родной странѣ;
Еще, быть можетъ, другъ народа
Спасеть несчастныхъ земляковъ
И, достояніе отцовъ,
Воскресенеть прежняя свобода!..

Перед сим фіналом Рильєв уклада в уста свого героя похвалу його жінки козачки, що знайшла його і в Сібіру:

Ея тоски не зрѣлъ москаль;
Она ни разу, и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ вздохомъ, ни слезой.

Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть
И жаръ къ добру души прекрасной,
Въ укорь судьбинѣ самовластной,
Въ самомъ страданьи сохранить...

Видавши „Войнаровскаго“, Рильевъ почав писати ще дві поеми з української історії: „Наливайко“ і „Хмельницкій“, але не вспів викінчiti їх. З тих поем звісні тільки вривки, з котрих ліпший Исповѣдь Наливайка, котра була напечатана ще за житя автора і переложена дівчи на французьку мову, а також на італіанську і на голландську. Ми приводимо тут усю ту Исповѣдь.

Не говори, отецъ святой,
Что это грѣхъ! Слова напрасны:
Пусть грѣхъ жестокий, грѣхъ ужасный....
Что бъ Малороссіи родной,
Что бъ только русскому народу
Вновь возвратить его свободу —
Грѣхи татаръ, грѣхи жидовъ,
Отступничество уніатовъ,
Всѣ преступленія сарматовъ
Я на душу принять готовъ.
И такъ ужъ не стараися болѣ
Меня страшить. Не убѣждай!
Мнѣ адъ — Україну зресть въ неволѣ,
Ее свободной видѣть — рай! ..
Еще отъ самой колыбели
Къ свободѣ страсть зажглась во мнѣ;
Мнѣ мать и сестры пѣсни пѣли
О незабвенній старинѣ.
Тогда, объятый низким страхомъ,
Никто не работовалъ предъ ляхомъ;
Никто дней жалкихъ не влачилъ
Подъ игомъ тяжкимъ и безславнымъ;
Козакъ въ союзѣ съ ляхомъ былъ,
Какъ вольный съ вольнымъ, равный съ

равнымъ.*)

Но все исчезло, какъ призракъ.
Уже давно узналъ козакъ
Въ своихъ союзникахъ тирановъ.
Жидъ, уніятъ, литвинъ, полякъ —
Какъ стаи кровожадныхъ враноў,
Терзаютъ беспощадно наасъ.
Давно законъ въ Варшавѣ дремлетъ,
Вотще народный слышень гласъ:

*) Порівн. Шевченка „до Бр. Залєского“.

Ему никто, никто не внемлетъ.
Къ полякамъ ненависть съ тѣхъ поръ
Во мнѣ кипитъ и кровь бушуетъ.
Угрюмъ, суровъ и дикъ мой взоръ;
Душа безъ вольности тоскуетъ.
Одна мечта и ночь и день
Меня преслѣдуетъ, какъ тѣнь;
Она мнѣ не даетъ покоя
Ни въ тишинѣ степей родныхъ,
Ни въ таборѣ, ни въ вихрѣ боя,
Ни въ чистъ мольбы въ церквахъ святыхъ.
„Пора!“ мнѣ шепчетъ голосъ тайный,
„Пора губить враговъ Україны!“
Извѣстно мнѣ: погибель ждѣть
Того, кто первый возстаетъ
На утѣснителей народа;
Судьба меня ужъ обрекла.
Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю!

Так Великорус ліберал, очевидно, вкладав свої думки в уста українського історичного героя, котрий, як тепер показала критична історія, був мало їх достойний, та діло не в тім! Діло в тім, що все таки римки українських історичних традицій давали привід до вкладання в них таких думок, котрі будила в освіченого Росіянинна новоєвропейська наука і практика. То були перші проби проповіді новоєвропейського лібералізму в формі українських традицій, — і, авісно, ніхто не скаже, що в Рильєву говорила українська, а не російська душа, говорючи термінологією д. Вартового. Тим часом думи й поеми Великоруса Рильєва сіяли не тілько в усій Росії, а Україною, ліберальні думки, а безспорно й піднімали, спеціально на Україні, національну свідомість. Ще в 50-ті роки, я памятаю, „Войнаровскій“ і „Ісповѣдь Наливайки“ переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались в однаковим запалом.

Інтересно, що й Пушкін у поемі „Полтава“ (1828) так передає недоволінство козаків українських урядом Петра I:

Теперь бы грязнуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,

Іль Самойловичъ молодой,
Іль нашъ Палѣй, іль Гордіенко
Владѣли силой войсковой,
Тогда бъ сиѣгахъ чужбины дальнай
Не погибали коваки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки.

А далі у Пушкіна Мазепа так виклада свої заміри дочці Кочубея:

Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительство Варшавы
Подъ самовластіемъ Москвы.
Но независимой державой
Українѣ быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Оттакі то формули знаходив собі в російській поезії лібералізм, опертий па українські історичні спомини в самих Великорусів. Сі формули випередили подібні проби на мові українській і самих Украйнців.

Під упливом ліберального європейсько-російського настрою в 1823—1834 на Україні дійшло навіть до практичного прояву нового лібералізму, коли там, серед охвіцерів склалось поряд з „Южнымъ Обществомъ“ „Общество Соединенныхъ Славянъ“, котре гратло найактівнішу ролю в окружному pronunciamento коло Білої Церкви в январі 1826, що б поправити невдачі Петербургської проби 14 декабря 1825 р., зроблену „Сівернымъ Обществомъ“, де видне місце займав Рильєв. (Ми говорили про „Общество Соединенныхъ Славянъ“ в переднім слові до „Письма Костомарова къ надателю Колокола“). В сему товаристві може всі члени були з української дрібніцої шляхти (Горбачевський, Драгоманов і т. ч.) та (на жаль нам тепер!) в нему не було ніякої української етнографічної свідомості, ні знатя народнього житя. Се мусило статись між інчим і через те, що українська шляхта ще за козацьких часів у XVII ст. почала складатись з елементів ріжнонаціональних: були в ній і Українці, і Поляки, Волохи, Татаре, Серби, навіть Греки і Жиди, а потім Москали. Сей увесь ріжнорідний клас не міг моделюватись по приміру низчого соціального елементу українського і мусів, по силі річей у XVIII ст. змоделюватись по приміру панетства російського. Для українізації його треба було більше часу й демократичних ідей.

Так сталося, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду

українську й до національного автономізму, з'явилися на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській. Сталось се, мабуть, переважно через те, що европейство приходило на Україну через столиці, Петербург та Москву, та через всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі (Ми в повищому огляді говорили тільки про прояви европейства у авіації з українськими історичними традиціями, пропускаючи всякі інші його прояви в російській громаді й літературі в часи Александра І. Дійсно в тому европействі лежить корінь всего поступового в усій Росії і почастно в Україні XIX ст.) Ті, хто сидів на Україні, або рідко з неї виходив, — як перші українські писателі XIX ст., ті могли більше задержати в себе українського етнографічного почуття, та за те менше могли ввоюти собі европейського лібералізму й демократизму. Так то й почався фатальний поділ між вільнодумним і просвітнім европейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того европейства, котре нехай ішло, або й досі йде до нас на чужих мовах, — і український етнографічний патріотізм не міг би й не може набути ваги справді користного для народу нашого напрямку.

Коли сего не знають і не хотять знати такі націонали, як д. Вартовий, тим гірше для них. В усякому разі, коли вони не можуть собі точно виявити історію ліберальних і демократичних думок на Україні, то нічого йім і братись за розмову про єю справу. Виводити певні політичні чи соціальні думки в почутя національного, з душі етнографічної, значить чудним способом перемішувати круги різних річей. Політичні й соціальні думки суть послідком певної науки, то б то проби краєвої і інтернаціональної. — Вже старий теократичний лібералізм напр. виходить з проби народів азіацьких над монархією вояцькою, замісць котрої деякі народи (як се звісно про Єгиптян, Фінікіян, Жидів) пробовали ввести в себе теократію, тай то про жидівський (біблійний) лібералізм дехто з нових критиків думає, що в йому видно слід і грецького впливу. У Греців республіканство було результатом проби монархії і тіранії своєї й азіацької. Наш ново-европейський лібералізм і демократізм є послідок проби нових і старих народів і політичної науки інтернаціональної. Політичні й соціальні теорії таких Локка, Монтескье, Руссо, К. Маркса такоже мало виходить з етнографічного національного почутя (душі), як і космографія Коперника або Ньютона, біологія Дарвіна і т. д. І в нас на Україні свідомий лібералізм і демократізм з'явилися тоді, коли до нас дійшла европейська політична наука, в світлі

котрої ми стали розуміти їй проби нашої красвої національної практики і історії. Етнографічно-національне почуття (душа) спершу тут було ні при чому. Ми навмисне ставимо при слові національне і слово етнографічне, що б думка наша була ясніща, бо слово нація в європейській термінології іноді значить держава, а не раса і на світі часто проявляється автономізм політично-національний, осібний від етнографічно-національного. Так в патріотізм швайцарський, хоч раси швайцарської нема; голландський, хоч Голландці етнографічно суть частина долинних Німців; так нова Англія в Америці відпала від старої, хоч етнографічно вони однакові; так ірландські націоналісти говорять по англійському. І наш автор „Історію Русовъ“ був по своєму націоналіст політичний, а етнографічного націоналізму в него не було майже ні крихти.

Під кінець цього листу дозволю собі обернутись до наших учених, а переважно до молодих. У нас тепер чимало з'явилось архівних дослідувачів, та на лихо праця їх або безсистемна, або йде по протореній уже дорозі і звертається на дрібняки і через те часто власне не дає нікої дійсної користі, по крайній мірі нічого нового. Тим часом в нашій історії цілі основні точки, напр. історія інституцій і ідей зовсім не оброблена, майже не зачеплена. — Напр. ми вже мали пригоду в „Народі“ вказувати на те, що в нас нема ні одної праці про козацькі й чорні ради, про зйяди нотаблів (свого роду сойми) XVII-XVIII ст., тоді як у Великорусів є уже докладні роботи про „вѣча“, „земські соборы“, „коммісії для составления уложеній“, до чого прикладали руки й наші вчені, по крайній мірі Костомаров. Тепер ми мусимо обернутись до історії літератури. Наши дослідачі в сій науці звертають увагу тільки на форму, а зовсім пропускають осередок, а надто ідеї, а вже зовсім не звертають уваги на твори Українців, писані польською мовою (як напр. в старі часи Шимонович, Оржевовський, Ш. Зіморович, автор Roxolanki і др.) або російською. Досить буде сказати, що в „Історії літератури рускої“ д. Огновського нема й слова про „Історію Русовъ“, без котрої абсолютно неможливий Шевченко. Тим часом, читаючи істориків літератури напр. російської, надчуєш Українців, як Капніст, Яценко(въ) — видавець ліберального „Духа Журналовъ“ в часи Александра I, реаліст Нарбъжний (не кажемо вже про Гоголя), як Гамалія, перші славісти і славянолюбці, починаючи з Каразіна і т. д. Сі люди між інчими заносили певні ідеї і на Україну, — з другого боку і в їх твори заходив українській матеріал, а до того може й українські традиції,

українське життя давали їй і імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно розкаже, коли не Українці? Тепер прочитаєш де що про таке найбільше в Пипіна...

II.

Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галушковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Йх історичні рації. Нова постанова україно-турецької і україно-польської справи в новіші часи,

Все, що може виходити в громадських справах з етнографічно-національного почуття — се амаганя до національної незалежності. Та ѹ то для того, що б воно стало будущим фактором у народному життю, треба, що б і воно осложнилося свідомістю певних матеріальних і моральних інтересів. А без того напр. Українці в однім місці будуть сваритися з Татарами, в другому з Мадярами, в четвертім з Москальми і т. д., а все таки до думки про національну солідарність не дійдути, як се по частині ми бачимо і в історії і навіть в сучасності нашого народу, в котрім свідомість національної солідарності ще виробляється дуже важким процесом. (Замітимо, що тут іноді мають велику вагу такі речі, котрі на перший погляд не мають нічого спільногого з національністю і навіть не виходять з власної ініціативи певної нації, як напр. заміні дороги, котрі тепер Росія і Австрія будують часто по раціям стратегічним, і котрі дають людям нашої нації спосіб познайомитись проміж себе. А перед тим напр. Бантиш, автор „Історії Малороссії“ був не певний, чи справді в Угорщині живуть тіж самі „малоросіяне“; я знав купу досить освічених Полтавців, котрі дивувались, довідавши, що на Волині живуть тіж самі люди, що й у Полтавщині; Стецкій, автор польських книг про Волинь, найсуріозно впевняв мою сестру, що волинський орнамент не може бути однаковим з Полтавським і т. д. і т. д. Тепер дороги з лівого берега на правий, а звідти через Галичину й Угорщину більше зробили, що б звести до купи Русинів-Українців, піж книги).

Після скасаного вище нічого бааго говорити об тім, що навіть свідома національна незалежність, без певної просвіти, не дастє ні лібералізму, ні демократії. Так в XIX ст. рух в Египті й Судані дав Мегмеда Пашу і Махді, а італіянський Мацціні та Кавура.

Д. Вартовий підступив до таких річей, зачепивши другі хиби старших українських писателів XIX ст. хиби, котрі він звє „шовінізмом і галушковим патріотізмом“ і котрі звяzuвалися з хибою „сервіламу“ перед московськими царями, — тілько ж, авівши всю увагу на етнографічно-національне почуття (душу), він не міг пояснити їх фактів. Справді, коли глянемо на старших українських писателів XIX ст. включно до Стороженка, то побачимо, що вони досить шовіністичні в відносинах до чужих народів, а надто до Турків, Татар і Поляків, і при тому славлять власне московський уряд за війну з сими народами, хвальються службою наших людей в війську російському проти них, а далі й інших народів.

Придивившись до речі, знайдемо перш усого, що скрізь на світі власне історичний патріотізм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть Великоруси „квасним“) патріотізмом і т. д., і що ті хиби власне слабнуть у народів, коли патріотізм ставиться під контроль космополітізму. (І в Москалів самий вираз „квасний патріотізм“, появився після появу космополітичних „западнических“ думок у 30—40 рр. XIX. ст.) Так значить і тут зовсім не недостача націоналізму українського була причиною сих хиб, правдиво показаних д. Вартовим у старших українських писателів XIX ст. Скоршо треба сказати, що ці хиби були ознакою власне початку української національної відомості, котра свідомість нігде не обійшлає без них.

Далі були історичні рації, чому український вояцький патріотізм зчепився і з російським царелюбством. Не заходи дуже далеко, досить буде еказати, що від самого митрополіта Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тім числі й козацька кланялась „царям восточним“ які своїм заступникам. Мазепа остатніх часів, Орлик і Кость Гордієнко були виключними проявами, та й то не треба забувати, що навіть Гордієнка самі його товариші, запорозці-емігранти раз побили трохи не до смерти і хотіли віддати царському урядові. В XIX ст. друга еміграція запорожська, що осіла після 1775 р. на Дунаю, сама те ж добровільно звернулась у 1829 р. під царя Николая I. Значить, коли хто хоче оздобляти патріотізм непремінно історичними „святощами“, той мусить признати, що московський царів в її українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царіваму, являлися зовсім історичними патріотами.

До того, дивлячись справді історичним способом на старовину, треба признати, що часто ті писателі і мали рапцю для свого часу. Московське царство наробило нам

чимало лиха, бо се такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм. Але ж хочби відповідно приказці, що „погана погода все ж лішче, ніж коли б ніякої погоди не було“, — все таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виновнила її наші національні завдання, а того часу як історія склалась так, що ми самі собі не могли йіх виновнити. (Звісно, бувають в історії і нещастя, а все таки богато правди в слівці, що всякий народ має той порядок, якого він заслугує).

Такими національними завданнями були між інчими: увільнене нашого краю від насильства татарсько-турецького і від підданства польського. Ніхто, як польська політика в XVI-XVII ст. попнхнула увесь наш народ до царя восточного, тим паче, що союз з Татаро-Турками був для нас неможливий, бо Татари й Турки дивились на Україну, як і на Московщину, як на білу Африку, звідки вони мусіли діставати рабів, каторжників і яничар (це показано численними фактами в „Історическихъ П'єсняхъ“ Малорусескаго Народа“ Антоновича і Драгоманова). Без північних берегів Чорного Моря Україна неможлива, як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутороканської Русі: ми відбили впіть частину їх перед нападом Турків у XV ст. і мусіли так чи енк узяти їх потім. Не вдалось сего нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусіло се зробитись під московськими царями (Польща була власне державою Балтійського бассейну і через те байдужо до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського й Каспійського бассейну, теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного Моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдання зруйновати Туреччину XV-XVI ст. виконана була в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською...) Наш народ се ніюхом чув. В кінці XVII ст. запорожці зовсім було налагодились бунтовати проти Москви, — і мали на те рацио, — але як тілько Петро I почав воювати з Турцією, що б пробити „вікно в Європу“ на Азовськім та Чорнім морі, запорожці стали вірними його службами: помогли здобути Азов і добивались Очакова. Петро повернув очі на Балтійське море й примусив Українців проливати кров свою там. Українцям се було за тяжко, і запорожці стали проти Петра і після Полтави опинились навіть в „протекції кримській“, але вся Україна почувала ненормальності такої протекції, і як тілько, після Петра, німецька партія в Петербурзі повернулась проти Туреччини — зараз запорожці-емігранти вернулися до Росії і щиро стали служити,

що б привернути до неї степи й береги чорноморські (В І. томі наших Політичних Пісень Українського народу XVIII-XIX ст. показані факти, як тодішня українська інтелігенція раділа з того повороту Українського Марса до Російської Беллони і осміювала Бунт, то б то Орлика, тим часом, як простий народ упіть заспівав, як у часи Хмельницького й Дорошенка, пісню:

Зажурилась Україна, що нігде ся діти.
Витоптала орда кіньми маленькі діти.

Ой служив же я, служив пану Католику,
А тепер йому служити не стану до віку.
Ой служив я, служив пану Бусурману,
А тепер служити стану восточному Царю.

Ся завданча закінчилась аж при Катерині II, і треба ж признати, що не глядючи навіть на руїну Січі 1775 р. і на крепацтво 1783 р. (котре народ спершу не дуже запримітив, бо все вже для него виготовила старшина козацька), Катерина II. („великий світ — мати“) дуже була популярна серед нашого народу, як і інтелігенції. Навіть по частині крепацтва треба сказати, що набутє до Росії Буджацьких, Кримських та Кубанських степів було полекшінєм для крепаків з Гетьманщини й правобічної України, бо крепаки ті могли тікати хоч на панські „слободи“ в Новоросію, де зрештою й крепацтво було встановлено вже після Катерини і куди крепаки тікали зо старих наших країн до самого 1861 р.

Я колись знаєв одного, навіть ученого українолюбця, котрий любовався ідлією сусідства Татар з січовиками, не глядючи на бійки між „молодцями“ в обох боків. Для культурного історика ся ідеалізація — наївна романтика. Я кличу кого вгодно уявити собі культурну Україну з набігами Татар за „ясирем“, — котрі відбувались у Полтавщині ще в 1739 р. — з Турками в Азові, на Дніпровому й Дністровому Лимані, без Одеси й Таганрогу і т. і. (Те, що царський уряд не вмів упорядкувати Криму, котрий був у XVIII ст. багатший, ніж тепер, що він негуманно поступав там з Татарами — друге діло. Та чи ж розумініще й гуманніше поступа французький уряд у Альжирі, котрий в додаток не так потрібний для Франції, як Азов, Буджак та Крим для Росії?) А коли так, то треба ж признати, що московське царство все таки виповнило елементарну географічно-національну завданчу України!

Ся завданча не кінчається на самому березі Чорного Моря між Дністром і Кубанню. Справи європейські з часів появу Турків у Європі так склались, що хто доторкається до Чорного Моря, той мусить брати на себе всю вагу турецької

справи. В XV ст. Володислав Польський і Литовський мусів ходити під Барну битися з Турками за Сербів, Волохів, Болгар та Греків. З XVIII ст. се мусіла робити Росія, між інчим не тілько через те, що з самого 1453 р. до того кликали і підтурецькі християнє, папа, Венеція і самі Габсбурги, а й через те, що Україна не може бути забезпечена, поки в Константинополі не сяде дружня йй сила, поки звідти можуть припинити кораблі й поруйновати її порти, поки українським кораблям не буде забезпечена вільна дорога через проливи в Середземне море, а тепер і в Суецьку канаву. Ось де рація російсько-турецьких війн і в самому XIX ст. після того, як Росія набула для Українців Азов, Таганрог, Акерман, Очаків, Одесу (Кочубей) і Кубань. Війною 1877—78 рр. ся справа не скінчена. Скінчить ся вона тілько тоді, коли султан покине Константинополь, решта його держави в Європі буде поділена між Греками, Болгарами та Сербами і виробиться на місці Турецько-Балканська федерація. Ся справа не обійтеться без Росії, то б то значить і без української крові!

Тепер ми, бачучи дурости, котрі наробив російський уряд в Болгарії та Сербії, можемо думати, що ся справа не по силам бюрократичній Росії і що з нею справитись може тілько Росія конституційна. Так се нам вияснилось у світлі європейського лібералізму пробою остатніх років. А дідам, або навіть батькам нашим се не могло бути ясним. То ж і не реметвуймо, що Котляревські й Стороженки служили царям в турецьких походах без наших думок, що Гулаки писали вірші на глум над султаном, вишнеуючи епіграфи з апокріфичної грамоти запорожців до султана, дуже популярної серед Українців, написані котрої ще недавно намалював у прекрасній картині найталантовитіший український мальляр Рєпін. Се все було ділом для свого часу нормальним, власне національним!

Подібне треба сказати й про „шовінізм“ старших українських писателів вагlidом Польщі.

Після всего, що сталося між Польщею і Україною в 1568—1654 рр. присяга Богдана Хмельницького Цареві Восточному була актом не тілько натуральним, але цілком національним, тим більше, що його попередила масова еміграція Українців з під Польщею в Московські землі, де в короткий час виросла нова Україна, Слобідська (а теперішнім центром Харківом). Після того, не глядючи на розміри, в котрих, звіено, багато винен царський уряд. — Українці все таки мають свою оставались на боці царя Московського, а надто власне на правім боці Дніпра, де мали діло з Польщею. Пам'янця, бунти 1733 і 1768 рр. справлялись під прапором Московським дійсним чи фантастичним (Дивись

праці про Палія та Гайдамаччину дд. В. Антоновича і Я. Шульгина). Поділи Польщі в кінці XVIII ст. народ український приняв без усякого жалю за Польщею, Коєсцюшка він висміяв у своїй пісні. В 1830—31 рр. польські патріоти не вміли покористуватись тим недоволістством народу українського своїм станом, котре викликала рекрутчина і вбільшене крепацтва і котре вилилось у словах пісні:

Наступила чорна хмара,

Настила ще й синя:

Була Польща, була Польща,

Та її стала Росія.

Революційний сейм варшавський не згодився виголосити волю крепакам у Литві й Україні, тоді як проголошення московського генерала Остен-Сакена натякала на щось подібне. І дійено уряд царський, хоч дуже повагом і не аручило, а став готовитись до скасування крепацтва. Народ став ждати того від царя і діждавши 1861 р. „волі“, став ждати „царського викупу“ землі. Тут вибухло польське повстання.

Народ на правобічній Україні був поголовно проти того повстання: навіть на лівім боці бували приміри, коли крестьяни арештували управителів-Поляків. Інтелігенція українська в „Основі“ (Костомаров, Куліш і др.) ще перед вибухом повстання рішучо сказали, що не радять його. Те ж сказала і виділившиася з Поляків купка „хлопоманів“ (В. Антонович, Т. Рильський). Царський уряд пішов на аграрні реформи, котрих хотіли крестьяне (обовязковий викуп землі з полегкостями для крестьян) і в самій Конгресівці дав крестьянам землю, побільшивши її конфіскатою земель монастирських. Інтелігенція українська стала її собі на боці уряду, що стало тим легче, що тоді було в ходу „народовство“, думка „злитись з народом“. На службу уряду, не тілько в Західних губерніях, а і в Конгресівці, пішли старші українолюбці, як Стороженко, котрого треба власне поставити в до-Шевченківську добу, а її середні (Білозерський, Куліш) і навіть молодші (Нечуй). Багато з молодіжі київської, українолюбці, трохи не сепаратисти, поступили в мирові посередники, котрі мають за себе оправдані в тому, що вбільшили крестьянську землю в трьох правобічних губерніях майже на два мільйони моргів. Рідко хто передвиїв тоді, що виставлена урядом (в котрому тоді був щирій демократ Н. Мілютин і зовсім не обрунтальна) система побивання польського клерикалізму й панства повернеться в чисто реакційне „обрусеніє“, за котрим підніметься й панство.

Перед масою громади се почало вияснатись тілько з 1866 р. і цілком вияснилося тілько в остатні 10 років, коли настала отверта „дворянська ера“. В 1863 р. навіть

заборона українських популярних книг вважалась самими українофілами за річ хвилеву, як казав би то міністр Валуєв самому Костомарову.

Аграрні реформи 1863—66 рр. власне закінчувають період української історії, початий Б. Хмельницьким, і через те одчиняють новий період. Вони добили політичну силу панства польського на Україні і через те поставили її справу українсько-московську так ясно, як доти вона не могла ставитись. Тепер тільки могла стати ясно справа її про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українські зорганізуватись вкіп з народом, підняти українську національну культуру і т. д. Система обрусення і урядова реакція з 1866 р. розбилі всікі надії на царський уряд, показала, що він далі може йти тільки назад, і навіть всі фатальні помилки польського її мадирського панства на Русі австрійській не зможуть підлити свіжого олію в лампу царського уряду на Україні. Після аграрних реформ 1863—66, обрусені і реакція поставили на нормальний грунт і справу спільноти інтересів українських і польських, там, де вона може бути, то б то в справі політичної волі і краєвої автономії в етнографічних, а не історичних границях, на чому солідарність може бути власне тілько між демократією обох народів.

Так се все вияснилось уже після 1863 р., а раніше не могло бути ясним для маси громади, а не тілько для виключно дальноглядних осіб. Звісно виходило їй те, що д. Вартовий зве огульно сервілізмом і шовінізмом взагалі Польщі, хоч властиво сервілізму й шовінізму в скілько не будь освічених українолюбців, а надто писателів, і тоді було не багато. (Максимович напр. при своєму монархізму, стояв власне і в своїх віршах 1863 р. (Цар дав народу волю, а Ляхи бунтують і т. д.) на програмі козаків Б. Хмельницького: „масте собі свою Польщу, а нам най наша Україна зостанеться“. Здається в діяльності Стороженка було чимало несимпатичного, та ще се треба пояснити фактично; в усікім разі і Стороженко служив для аграрних інтересів крестанін).

Так то виходить справа, коли на неї подивиться з реально-історичного погляду, а не абсолютного, та ще й з дуже поверхневою тенденцією етнографічного патріотизму. Всякому часу — своя завдання! В свій час виповнили свою завдання на Україні і европейсько-російська культура в лиці Капніста, автора „Історії Русовъ“ і самого Москала Рильєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. і. навіть з їх монархізмом і шовінізмом.

Погляньмо тепер на те, як пояснює нам д. Вартовий часи пізніші в історії українського руху.

III.

Звідки почався лібералізм і демократізм Шевченка? Шевченко справа відрізняється від української літератури Костомарова. Фантазії д. Вартового просервілізм Костомарова їх мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців з Поляками.

Нормальну українську національну свідомість і вкупі народолюбство д. Вартовий виводить тільки від Шевченка, котрого ставить навіть учителем більш від його образованих слов'янських братчиків (як Костомаров), а не учеником. Поясняє єю чуднецьку появу д. Вартовий тим, що Шевченко був „геній; — а гений завсіди йде своїм шляхом і розрубув був плутанину“ і т. д.

Отже тепер уже нігде нема погляду на геніїв, як на істоти, котрі родяться чудесно і творять чудеса мечами, здобутими від Фей. Історія вияснила, що геній завше рождається й творить на певному підготовленому ґрунті і в граніцах певних обставин. Шевченко теж не міг подати всего ї самого себе; — як той штукар, про котрого говориться в одній комедії, що він мовляв „наль кулака всеї публікѣ букеты жертвованъ“. На лихо, до нас майже зовсім не дійшло матеріалів для моральної біографії Шевченка. Але де що все таки ми маємо, а головне, маємо факти літературної історії України.

Думи і поеми Рильєва, „Історія Русовъ“, „Общество Соединенныхъ Славинъ“, „Полтава“ Пушкіна — проявилися перед Шевченком. Їх Шевченко не міг не знати; а вплив „Історія Русовъ“ ясно видний на творах Шевченка. У Костомарова поліція знайшла печатний екземпляр „Сенатскихъ Вѣдомостей“, де був напечатаний досить повно процес т.зв. „декабристів“, між котрими судились і „соединенные Славине“. Такі екземпляри могли бути і в других і діставатись Шевченкові ще в Петербурзі перед написанням „Гайдамак“. До того Шевченко ще тоді був знакомий з полтавськими панами, досить освіченими, котрим присвячував свої твори. Ми знаємо, що серед тих панів виросла і „Історія Русовъ“, котра досить була між ними розширенна й ними занесена в Петербург, де нею зачитувався Пушкін, похваливши її досить сміливо в печаті, коли ще вона ходила в рукописях. Німець Kohl, проживший доволі в Диканьці, говорить в своїй дуже інтересній книзі „Reise in Kleinrussland“ про велику пошану, яку мають полтавські ліберальні пані до одної рукописеної історії України, і говорить очевидно про „Історію Русовъ“.

Звичайно пани — знаміні й навіть приятелі Шевченка виставляються, як „мочеморди“, по образу Закревського, або карикатурно, по образу П. Скоропадського (внук ліберала XVIII ст. і родич звісної потім Милорадовички, фундаторки Товариства ім. Шевченка), про котрого Шевченко писав: „у світі ходить між панами, і пе горілку з музиками, та вольнодумствую в шинку“. Але були між тими панами й ліші, як напр. Де Бальмен, Капністи, Репніни й т. і.*). Я сам, у свій хлюпачий вік, у 50-ті роки, надивався напр. на сліди впливу Капністів, — лібералів і abolіціоністів, — із кружка котрих в перший раз здобув і „Сон“ і „Кавказ“ Шевченка. Ті Капністи, як і другі подібні їм пани лівобережні були старші й освіченніші, ніж Шевченко. Та й між „мочемордами“ були люди, котрі пішли за границю, читали європейські ліберальні книги й газети і навіть сам П. Скоропадський, щоб „вильнодумствовати в шинку“, мусів же щось знати, або хоч чути вильнодумного (Шевченко ставить йому головно в вину те, що він „перебира дівчаток“). Пригадаймо, що й пани й прелати часів Renaissance і в XVIII ст. теж були „ласі до солодкого“, як каже Запорожець цариці в Гоголі, а все

*) Про Н. Рєпніна час би вже було публіковати більше авісток, котрі між іншим пояснили б, через що сей важкий генерал, за Александра I, віцекороль Саксонії в 1814—15 рр., а потім Малоросійський Генерал-Губернатор, став імпільм Ніколаю I і мусів сидіти на селі, в Яготині, полтавської губернії, де приймав і Шевченка. Між іншим Рєпнін очевидно винувачено і в українському козацівстві, бо він радив задержати кадри „малоросійських козаковъ“, котрих набрали в часи турецької війни 1828—29 рр. і котрих Ніколаї I звелів, чогось переслідуючи, поселити на Кінкезькій лінії. Поки що нагадаємо, що Н. Г. Рєпнін склав землеміру для свого часу вародолюбну промову, офіційно відкриваючи в 1818 р. дворянські збори в Полтаві і Чернігові. Ось витяг з сеї промови: „вы не будетезыскывать все, что можетъ дать вашъ крестьянинъ доходъ, а то, что можете отъ него требовать, не уменьшай его благосостояній; напротивъ вы изыщете способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего наѣ доходъ нашихъ, вы устроните училища для малодѣтныхъ, больницы для недугующихъ; вы улучшите хижинъ крестьянъ нашихъ; вы снабдите неимущихъ скотомъ и плугами для воздѣлыванія земли; вы займитесь нравственностью подвластныхъ вамъ и отвлечете ихъ отъ порока (пьянства) столь межъ простолюдинами адѣль обыкновеннаго, и не будете на немъ основывать дохода своего. Но сіи попечения ваши да не будуть подвержены кратковременности жизни человѣческой.. Изыщите способы, коими, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы обезпечить ихъ благосостояніе и на грядущій времена, опредѣлить обязанности ихъ“ (А. Галахонъ — Исторія русской словесности, 2 изд. т. II, 155).

Си промова була напечатана брошурою, а потім перепечатана в „Духъ Журналовъ“ Яценкова (1818, пр. 20).

Інтересно було б знати, за що був висланій на Кавказ і Де Бальмен, котрого памяті Шевченко посвятив свій „Кавказ“, і т. д. і т. д.

таки, „аристократическими ручками выкорамили львенка революции“, як каже Герцен).*)

Геній Шевченка мав дечому навчитись і від таких панів, котрі бачили світа й знали більше, ніж він. Від себе особисто Шевченко привносив своє мужніцтво, свої спомини, хоч се був дуже ховальський елемент, бо скілько мажиків, проїхавши в пани, забували своє мужніцтво (На сором природи людської, до самих остатніх часів свідомих демократів було більше з панів, ніж з мажиків).**) Нарешті Шевченко прибавляв і свою геніальність, і вже з сумми всіх цих елементів, а не з однієї геніальності, вийшла національна свідомість і народолюбство Шевченка, котрі справедливо хвалить д. Вартовий, і котрі дійсно ставлять Шевченка, як епохальну пропасть в історії громадської думки на Україні.

Тільки ж даремне д. Вартовий підклада Шевченку усі свої думки, котрі з'явилися в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко напр. ще не мав думки непремінно виробляти окрему літературу українську, бо він писав свої повісті по московському, також писав навіть свій „Днівникъ“, сценерій до „Стодоли“ і т. і. Видимо, Шевченко вибирал собі мову, в кожному разі для него лекшу і відповіднішу, а не думав непремінно виробляти осібну, самостоячу, літературу й мову, як деякі пізніші українолюбці. У пять історику треба розличати часи!

Вже з сказаного зараз виходить, що між Шевченком, з одного боку, й Костомаровим і Кулішем з другого, не така велика різниця, як виставля д. Вартовий, у котрого виходить, що мов би то Костомаров і Куліш понизили національну самоєдомість українську, підняту так високо Шевченком. Д. Вартовий має на оці, що Костомаров налягав на те, щоб українські писателі писали більше про про-

*) Звісно, що Шевченка привіз у перше до кн. Репніна Олекей Вас. Капніст, син автора „Оды на рабство“. Той Капніст, вкуні з родичем своїм, Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів свою освітою і „загломанією“ і записками про еманіципацію крестьян. Я сам, у хлонячі часи свої, перед еманіципацією (1856—1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краївських панів і ріжночинців (політ. лікарів і т. і.). В обох Капністів були добре бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших писателів європейських XVIII—XIX ст. В селі одного з Капністів був навіть піп, котрий виговорював у французькій книжі всі букви, але прекрасно знат ліберальну літературу французьку XVIII ст. Син його однією заслугою була ліберальну харківських студентів 1857—1859 рр.

**) Виступи проти крепакства не були в часі Шевченка новиною і в російській поезії. Так Пушкін ще в 1819 р. написав свою прекрасну поезію „Деревня“. Власне коло 1840 р., коли виступив Шевченко, в Росії і серед освіченого панства і навіть в урядових кругах знов піднялися розмови про волю крепаків, затихші було після 1825 р. = Див. книгу В. Семеневского.

стий народ і для него, згоджуючись навіть на літературу „для домашнього обихода“. Він навіть, видимо, ставить у вину Костомарову те, що він писав томи на московській мові, а мало писав на українській. В тих поглядах, які викладав Костомаров на українську літературу в книзі Геббеля „Побозія Славянъ“ і в „Вѣтникѣ Европы“, авісно, є певна доля оппортунізму („Москаля одурити!“), але в його бажаню, щоб українські писателі звернули свою головну увагу на „простий народ“, писали про него і для него — багато щирості й багато вірного. Костомаров писав таке ще в „Основі“, закликаючи земляків до писання і видання популярних книг. Д. Вартовий даремне так легковажить єю річ, кажучи, що вона не може збудити ентузіазму, так як ціль витворити цілком самостоячу літературу.

Дійсний ход річей показав, що наша громада не пропала ентузіазму ні в напрямку Костомарова, ні в напрямку д. Вартового, і винна тут зовсім не теорія української літератури „для домашнього обиходу“, а „всеросейская вільгота“. Тільки ж думка витворити літературу для простого народу і про него, котра б змалювала нам всі боки життя міліонів і давала б тим міліонам всеесвітню поступову просвіту (не 20 книжок, як каже згорда д. Вартовий!) може збудити ентузіазм у народолюбців, не так мливих, як наші земляки. До того ж така література зробила б величезний ґрунт і для широкої національно-самостоячої літератури і дала б їй живість, вберегла б її від есхоластики, котрою часто хибує новіща, як іноді кажуть і в українських кружках, „українофільська, а не українська література.“

Що до того, що Костомаров списав томи по московському, то як його за те покарати Українців, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходачи в українства, перевернув зовсім історію і Північної Русі, Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних. (Далі ми побачимо, що сам д. Вартовий, бажаючи провести свою програму в діло, показається не так то байдужим до „російської інтелігенції“). Очевидно, Костомарову було важче писати наукові праці по українському, важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по українському. Се фатальні обставини, і не знаємо, хто б що виграв з того, як би 15—20 томів праць Костомарова зостались „мишам на сніданє“, або не були написані. Адже ж все рівно ніхто другий, ні з таких патріотів, як д. Вартовий, не написав і не напечатав нічого й адаже подібного науковим творам Костомарова, і все, що з'явилася українська історіографія розумного на українській мові в остатні часи, були переклади частини

творів Костомарова ж, іноді ні дуже зручні і котрі в додаток не дуже то росходяться і без пришадкових меценатів не могли б печататись. (В Галичині ті переклади росходяться мало, в Росії вони заборонені, та все одно там, де знають оригінали, не стануть читати перекладів. Видавець, д. Ол. Барвінський мусів прохати підмоги в сойму і слухати нотацій польських істричних патріотів з поводу праць Костомарова). Нічого ж нам ганьбити Костомарова, навіть коли б ми піптили далі його в наших національних думках.

Замітки д. Вартового про Костомарова мають один спеціальний інтерес для австрійських Русинів. Д. Вартовий виявляє, що Костомаров був не такий то вже відрубник української національності, як напр. галицькі народовці, а в добрій мірі „общероссъ“, як говорять в Галичині. Коли я говорив подібне, то „Правда“ завдавала мені злостну брехню, бо йй непремінно ходілось виставити „батька Костомарова“ в усім солідарним з нею. Тепер д. Вартовий, видимо, хоче зняти з Костомарова навіть тітло „батька“, і д. Вартовому, певно, ні один галицький народовець уже не посміє завдати брехні, як мені бідному.

Я не стану ні боронити думок Костомарова, ні спори-тися з ними. Для мене досить того, що б у Австрійській Руї точно їх знали, і се може вменшити там дуже великий запал партійності. Ні один сурьозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства. Нехай же „народовці“ не так то поспішаються з анахтемами на тих, хто подібно Костомарову, не ідути до їх думок про відносини України до Московщини, а з другого боку нехай же й австрійські „общеруси“ зроблять хоч $\frac{1}{10}$ долю для українства того, що робив Костомаров. На перший раз буде досить і таких результатів знайомства австрійських Русинів з Костомаровим.

Мені тепер треба сказати ще про спеціальну точку, про те, що говорить д. Вартовий з поводу деяких моїх заміток про Костомарова. Д. Вартовий каже, буцім то я за-кідав Костомарову сервілізм. А в мене й думки такої не було! Я тільки вкауував на неавовсім достойній, а до того і неяружній оппортунізм Костомарова („примирить съ нами правительство“, як писав мені Костомаров у 1878 р.) і на його відсталість в соціальних і релігійних справах, котра між іншим довела його до того, що він писав про те, як можна українським евангелієм та проповідю „викорінити штуанду“ і т. н.

Д. Вартовий навіть і не попробував показати, в чим я тут помилився, а вдарив на мене зовсім з іншого боку. Я, видимо, маю недолю чимсь особисто не подобатись д. Вартовому. Може, ніє мій йому не подобався, або може

яка небудь „дама, пріятна во всѣхъ отношеніяхъ“ донесла йому, що я вбачаю „нечесовершенства“ в його прекрасних очах. Я мушу довести до відомості д. Вартового, що я його очей ніколи не бачив і готовий вірити в їх „совершенства“, аби тілько вспокоїти його й примусити говорити про ріжні спорні між нами громадські й літературні справи, як елід по-важним людям, а не як Гоголівські герої.

Я вже в „Буковині“ сказав дещо про те, як вільно препарував мої літературні думки д. Вартовий, котрий дійшов до того, що приписав мені поклони російським сільським жандармам, „урядникамъ“, в чому я ще менше винен, ніж Чичиков в заміру украсти губернаторську дочку. Тепер вкажу на такі фрази, як напр. „Шевченко був народолюбець більше, ніж десять Драгоманових“. Що се за коефіцієнт? Громадські справи не алгебра. д. Вартовий може бути сам в 10 раз більший народолюбець, ніж Шевченко, в 1000 раз більший, ніж який Перерепенко (внук Гоголового), а в іншому ділі Перерепенко може мати більше рациї, ніж Шевченко й сам д. Вартовий.

Говоримо про такі способи полеміки д. Вартового, як про ознаку тої літературної невоєпитанності й сектярської заваятості, котра в останні роки досить себе проявля в певних українських кружках і котрої треба позбутись, інакше адепти її будуть бити сами себе по лобам своїми полемічними канчуками.

Ми мусимо спинитись над тим, що говорить про нас д. Вартовий з поводу приписаного нам закиду Костомарову в сервілізмі, не через те, що б для нас було інтересно поправити полемічні фантазії автора, а через те, що се нам дає пригоду ще раз звернути увагу на політичні підстави для української національної справи в Росії, без котрих вона там ніколи не вийде за границі літературного діллетанства.

д. Вартовий, відповідаючи на ним самим видуманий за нас закид Костомарову в сервілізмі, каже, що „даремно Драгоманов нападав на сервілізм у Костомарова“, бо погляди Драгоманова однакові з Костомарівськими, що обов'язуємо „обмоскалити“ наш народ, тільки я ще радикальніший у тому, то б то виходжу ще більшим сервілістом.

Нехай ми й справді думаємо тілько „обмоскалити“ Українців, але при чому тут сервілізм?? Але ж се термін з кругу політичного, то б то „зовсім з другої опери!“ Ми напр. показали в „Чудацьких Думках“, як француєцький Конвент хотів пофранцуузити всіх провінціалів Франції, але ж доси люди бачили в членів Конвента всякі гріхи, окрім сервілізму. Ми ж сорок раз заявляли нашу незгоду з Кон-

вентом у тому, що ми вважаємо за безпремінну умову політичної волі автономію громад, повітів і країн. Се мусіли ж сказати д. Вартовому і Гоголівські дами, коли він сам не бачив нічого писаного нами. Отже допустімо, що хоч половина з нашого політичного ідеалу виповниться в Росії, то тоді смерть нашому „обрушительству“, хоч би воно було ще більше, ніж видав д. Вартовий. Бо тоді шановний противник наш не тілько матиме право печатати свої думки над Дніпром, а не в Чернівцях, а може намовити громадство Миргородське заложити в себе український університет (єсть ж в Швейцарії кантональні університети!) і викладати там свою прекрасною мовою хоч історію, аби хто хотів його слухати. Якого ж ще більшого лібералізму хочеться від нас д. Вартовому?

Д. Вартовий милостивіший до д. Куліша, ніж до Костомарова. Хоч він і недовольний московофільством „Історії Володимирії Русі“, проща її ради того, що д. Куліш написав у „Крашанці Русинам та Полякам“ про потребу згоди між обома народами, — по думці д. Вартового, проти спільногого ворога, Москви, та за те, що д. Куліш переклав на українську мову „Новий Запіт“, Шекспіра і т. і. Ми не будемо говорити багато про д. Куліша, почасти через те, що сами де в чому агоджуємося з замітками д. Вартового про „Історію Володимирії Русі“, почасти через те, що докладна розмова про погляди д. Куліша завела б нас далеко, а суть наших думок про се ми сказали в „Чудацьких Думках“. Ми вкажемо тільки, що д. Куліш, як видно з недавнього його листу до редакції „Народа“, не такий то вже український „відрубник“, як показується д. Вартовому, бо він не тілько багато писав і пише по московському (так пише він усі свої наукові праці, та-кож само, як і Костомаров) а ще вважа і Москів за „Русів“ — а за „Новорусів“, вважаючи Українців „Старорусами“. А про спілку Українців з Поляками д. Вартовий не каже виразно, з якими Поляками? — а в тім то й ує сила.

Коли з польськими панами, або в загалі з патріотами історичної Польщі, то д. Куліш вже сам спробував сю спілку, як про те він же розказав у листі до редакції „Народа“, і в тої проби виявилось, що ся спілка неможлива. Те ж саме виявилось і перед галицькими народовцями в недавню нову еру. Коли ж Українці мусять увійти в спілку з польським народом, що живе в Польщі етнографічний, то се друге діло, — та й тоді треба б точніше виявити, чи навіть з національного боку Польща має одного тілько ворога, на Сході, чи ще й другого, на Заході. Далі хто власне ворог Полякам на Сході, чи уряд москов-

ський, чи їй увесь народ, а також, чи можуть Поляки їй Українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського? Тілько ясні відповіді на ці питання дають плоть і кров справі про спільність Українців з Поляками, а без того вся розмова про неї буде пустою балаканіною, або навіть вваємною містіфікацією.

Д. Вартовий навіть не ставить цих питань, а через те їй нам нема рациї говорити тут про них, тим паче, що ми не раз говорили об тім де инде.

IV.

„Спантелічене“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70-ті роки, під напрямком реально-соціальним, і в 80-ті, під напрямком формально-націоналістичним.

По словам д. Вартового, погляди Костомарова, Куліша й мої „спантелічили“ земляків, затемнили національну свідомість Українців і здержали зрост українства, між іншим і літератури. Чудна се скарга! Скрізь на світі дієкусія живить думку людську, а в нас вона затемнює! Такі скарги тілько показують нетерпимість і значить необразованість певних наших патріотичних кругів. Вони нагадують мені одного белетристіста нашого, котрий, прочитавши досить умірковану критику на свої твори, писав, що після таких критик ніхто не схоче писати! На заклик до чесної дієкусії справи, ми вмімо тілько мовчати, або кричати: зрада!

Нарешті бретичі погляди Костомарова і т. і. зовсім не спинили нікогієнко а нікогієнко. По моим поглядам, висловленням в статтях „Література російська, велико-руська українська й галицька“, українським писателям радилась певна сітєма праці: „внизу в гору“ (від літератури простій до високої), але зразу же відводилося досить широке поле навіть для просто-народної літератури. І я можу сказати, що дехто й почав працювати, по моїм планам: напр., Старицький почав перекладати Сербські пісні, Гамлета *). Я сам передав у Галичину переклади Руданського, радив перекласти всего Гомера, Антігона Софокла, твори

*.) Я думав і думаю, що, з маленькою аміною фраз, великі пісъхольгічні драми Шекспіра, як Гамлет, Макбет, Лір, Отелло — можна і слід давати нашим мужикам читати і грati перед ними, і зауважи плачу, чому Кропивницький і Звінковецька не попробували грati наш Гамлета в перекладі Старицького.

Данта, Вільгельма Теля й Орлеанську Дівчину Шіллера і т. д. По часті се їй сповнилось. Проб зовсім не спиняли (я їй не думав про яку регламентацію) і навіть Костомаровських рад ніхто не слухавсь: Ол. Пчілка перекладала високі твори, писала романі з життя вищих класів, котрі в Росії не говорять по українському; те ж робили Конинський, Нечуй, Чайченко і т. і. Сам Куліш переклав Дон-Жуана Байрона, звіено, більш далекого від нашого простого народу, ніж Гамлет. Отелло і др. подібні твори Шекспіра... Словом, хто хотів працювати чи з низу в гору чи а гори в низ, той працював. Коли вийшла яка задержка в праці українолюбців і певна темнота думок (зрештою не так національних, а політичних, соціальних і культурних) і далі упадок української літератури, в 80-ті роки, то зовсім не від тих думок, котрі між інчим викладав і я, а від чогось інчого: від необразованості, а далі реакційності, котра прикривалась націоналізмом, на манір галицьких народовців і по часті під їх впливом.

В 70-ті роки, коли в Росії серед українських кружків вменишилась національна виключність, коли почали висуватись на перший план інтереси об'єктивної науки, а в белетристиці цілі соціально-психологічного аналізу, а не формально-націоналістичні, — українська наука і література стояла зовсім не низько. Я мушу нагадати д. Вартовому елементарні речі, котрі чудно забувати.

В 70-ті роки українська етнографія видала величезну збірку Матеріалів Чубінського (при котрих, замічу, сам Чубінський з Михальчуком виголосували до того вже „московофільські“ думки, що я сам мусів полемізувати з ними в „Вестник Европы“), Чумазькі пісні Рудченка, Історичні пісні укр. народу Антоновича й мої, мій звод українських казок і легенд, Думи Вересая, Буковинськоруські пісні (адобуті мною й упорядковані по плану, виробленому Антоновичем і мною), праці Київського географічного товариства і т. і. Сміло скажу, що в 80-ті роки етнографія українська пішла назад, а не вперед, після тих усіх видань, навіть матеріально, а всякий розсудний чоловік легко може побачити, чи ті видання 70-тих років могли служити для української самосвідомості й знати мови народної, без котрого не можлива жива національна література.

По часті поезії 70-ті роки дали повне видане Шевченка. Про праці перекладу європейських поетів я вже сказав.

По часті белетристики в 70-ті роки явився роман Біліка й Мирного „Хіба ревуть воли“, котрий „авъ худый“ видав у Женеві. Се беззупорно найліпше з того, що

появила українська беллетристика. Роман узятий з житя простонародного, — в нему нема ні одної націоналістичної фрази, але увесь він, своїм соціально-психологічним матеріалом національний і навіть автономічний. Роман той мало розширився через те, що глаупі викрики галицьких народовців проти всего „женевського“ довели до того, що він заборонений в Австрії, хоч там нема й слова недензурного і хоч він був навіть пропущений цензурою російською перед законом Юзефовичевським. Відповідно соціальному напрямку українства під кінець 70-тих років, і Нечуй після своєї проби написати „високий“ роман український („Хмарі“), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!) написав соціальні романи з життя народного: „Кайдашева сім'я“, „Бурлачка“, „Микола Джера“, — безспорно, в купі з „Двома Московками“, найліпши його твори („Микола Джера“ напечатаний в 1883 р., але цифр наших 70-ті і 80-ті роки нічого брати буквально, а приблизно).

Додати треба, що паралельно робляться проби внести в популярну літературу європейські поступові ідеї — абудити в народі розумніє політичних і соціальних справ, біжучої політики, котра доторка й народ (броншури „Про коазаків, татар та турків“, „Запорожці“, віденські й женевські соціалістичні брошурі). Робляться також проби видавати утімітарні популярні брошурі, на скілько пуска їх російська цензура.

В ті ж часи, переважно заходами явних соціалістів українських, Українці російські ветувають у тісніці авязки з австрійськими, проходять в Буковину й Угорську Русь, де раніше не було ноги українолюбця, закладаються українські бібліотеки в Відні (при „Січі“), в Чернівцях (при „Союзі“), заноситься численні книги українські в Угорську Русь, де їх доти ніхто не бачив. (В своїх „Австро-руських Споминах“ я росказав і такий кумедний факт, що я був перший, котрий привіз в Угорську Русь навіть видання галицької „Просвіти!“ Потім ще кілько моїх молодих приятелів перевезли туди кілька з тих видань!)

Поряд з тим розмова про українську справу виноситься перед європейську публіку, де справа та ставиться в авязку з великими всесвітніми справами політичними, соціальними й культурними. Появляються статі про Україну в журналах італіанських, французьких, англійських, іспанських, — переклади на сербське, польське, — статі Українців (Драгоманова, Подолінського, Павліка), далі чужинців, по матеріалам, даним Українцями (Рамбо, Рольєтона, Морфія, Ан. Леруа Больє і др.), при чому сі вчені чу-

жинці замітили напр. і те, як у київських виданях абирається до купи „*disiecta membra*“ української національності (Вираз Рамбо).

А націонал, д. Вартовий сего всого не замітив! Він побачив тілько „спантелічене“ в усій досить складній і систематичній роботі!

Хай вибачать нам, що нам прийшлося згадувати й свою працю. Зроблено се навіть не *pro domo sua*, хоч д. Вартовий і дає до того привід своїми нападами, а просто через те, що з бібліографії імен не викидають.

В 80-ті роки формальний націоналізм запанував в українських кружках над космополітичним науково-соціальним напрямком. Сталось се зовсім паралельно зросту московського „самобытичества“, а на решті й Петербургського Победоносництва і по часті під їхнім упливом. Почалось з того, що видумано було безполітичне „культурництво“, подібне до Юзовського антиліберального „народничества“, а далі політика, вигнана в двері, таки відішла вікно в формі похвал галицьким народовцям і самому еп. Пелешу навіть у кореспонденціях у російські ліберальні журнали, а нарешті завершилось усе поновлення „Правдою“ (з поновленою Духинчиною) і „новою ерою“ в загалі.

Погляньмо, як сі нові вітри вплинули на літературу й науку нашу.

Дійшло діло до такої чудасії, що мені в Україні пишано, що б не видавати навіть матеріалів народних у „Політичних піснях укр. народу XVIII—XIX ст.“ ні поезій Шевченка, заборонених у Росії, бо все політичне тепер шкодливе для України (Звісно, я не послухав такої мудрої ради і тілько через те вийшло, що мої видання були єдиними збірками етнографічного українського матеріалу в 80-ті рр. а також і те, що женевське видання Шевченка примусило і львівських народовців видати нарешті повного Кобзаря, хоч по страшенно дорогій ціні, не доступній для маси). Поглянувші ж на те, що печаталось на Україні по часті етнографії, всикій скаже, що та наукова праця пішла в 80-ті роки там назад проти 70-х років. Ледви в останні часи, переважно під упливом європейського порівнявчого методу у фольклорі, — проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, — почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в практиках харківської школи (Потебня, — котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, — Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграниці (Волков, В. Охримович і др.) Треба ще спомянуть з подякою д. Янчука,

котрий власне належить до кружка учених у Москві, при чому дає притулок новіціям українським етнографічним працям у московському „Етнографическомъ Обозрѣніи“.

Ми скажемо даліше про заслуги для науки про Україну „Кіевской Старинѣ“, але ся заслуга стоїть переважно в зборах і зводах матеріалів, а не в критиці її провідних ідеях, котрі в кіївському виданю найріжнобарвні. До того в „Кіевской Старинѣ“ працюють не самі Українці, а тим паче не самі українофіли.

В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний. Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переєспівує Шевченка, тай то переважно його козакофільство ї формальний націоналізм. В беллетристиці „простий народ“ відходить на задній план, писателі беруться за романи а „вищого“ життя, при чому сам Мирний пада до „Перемудрив“, а Нечуй до „Опеньків“, написавши окрім того темноту „Над Чорним Морем“ і водевільну нісеншнію в „Навіженії“. Про неизручний само-донос „Горовенка“, з дивним перепутанням давонів в усіх церков, котрі чув автор, та не розібрав, з відки вони, та про Неалобинські проби „патріотичної белетристики“ (читай: особистих пасквілів!) у „Правді“ нічого ї говорити. Один Чайченко уже в 90-ті роки, коли напрямкові 80-х років уже почала зростати опозиція, почав ратувати славу української літератури, тай то своїми повістями з простонароднього життя, а не своїми „високими“ романами, а ще менше своїми популярними брошурками ad usum Delphinorum зо львівських народовців.

По часті перекладів творів європейських поетів, в 80-ті роки покладено було чимало праці, та ми вже в „Буковині“ старались показати, що зтої праці варті тілько переклади Куліша, а потім Одіссеї, решта ж майже даремна затрата спіл через неизручність та літературну нез образованість перекладчиків.

Єдиним значним здобутком для українства в 80-ті роки був театр, котрого аріст треба призвати досить незалежним від звичайніх тенденцій українських кружків.

По своєму матеріалу нова драматична література українська майже виключно „простонародна“. По своєму напрямку вона далеко близча до соціальних тенденцій 70-тих років, ніж до націоналістичних 80-х років. По літературній манері вона дуже не рівна ї анахроністична: єсть там і сентиментальність і жарт Котляревського ї Квітки, єсть трохи пеевдокласична „високопарність“ трагедії Костомарова, єсть і реалізм 70-х років. Видно, що тут не пройшла критика ї не вирівнила літературної ма-

нери до сучасної європейської. Та і в загалі з чисто літературного боку наша нова драматургія не дуже то сильна; вона бере більше виконанем на сцені пильними й талантовими акторами, для котрих дає все таки ефектні рямки. Спасибі й за се!

Так то виявлюється стан нашої науки її беллетристики в 1870-ті й 1880-ті роки, коли поглянути на них об'єктивно, а не пролетіти над ними „съ ловкостю почти военного человека“, як д. Вартовий, роадаючи удари на право й поклони на ліво, по суб'єктивним фантазіям.

Читаючи плачі наших націоналістів на публіку, котра не має стілько патріотизму, щоб знаходити смаку в „своїй мудrosti“, котра виливається в творах наших писателів 80-х років, я пригадую собі Пушкіна. О, скілько здорового духу було в цього дійсного основателя національної російської літератури, коли він боронив від сучасних йому патріотів ту російську публіку, котра воліла читати журнали французькі, віж якого небудь „Благонам'ренного“! Скілько справжнього патріотизму видно напр. в отсіх на вид галлофильських словах „Альбома Он'гіна“:

Сокровища родного слова, —
Зам'ятть важніе умы, —
Для лепетанія чужого
Пренебрегли beauumno мы.
Мы любимъ музъ чужихъ игрушки,
Чужихъ нар'чій погремушки,
А не читаемъ книгъ своихъ.
Да гдѣ жъ онъ? давайте ихъ!
Конечно, съверные звуки
Ласкаютъ мой привычный слухъ;
Ихъ любить мой славянскій духъ;
Ихъ музыкой сердечны муки
Усыплены; но дорожить
Одними ль звуками пійтъ?
И гдѣ жъ мы первыя познанья
И мысли первыя нашли,
Гдѣ пов'ряемъ испытанья,
Гдѣ узнаемъ судьбы земли?
Не въ переводахъ одичалыхъ,
Не въ сочиненьяхъ запоздалыхъ,
Гдѣ русскій умъ и русскій духъ
Зады твердить и лжетъ за двухъ.

Поеты наши переводять
Или молчатъ; *) одинъ журналъ

*) На лихо, про $\frac{9}{10}$ наших поетів тепер можна сказати, що вони „переводять“ незручно, або що вони, на горе наше, не мовчать!

Исполненъ приторныхъ похвалъ,
Тотъ — браны плоской; вѣтъ наводятъ
Зѣвоту скучи, чутъ не сонъ:
Хорошъ россійскій Геликонъ!

Думаю, що по крайній мірі молоді Галичане не по-
жалкують на мене за сю довгеньку виписку, бо вона як
раз підходить і до львівського Гелікону!

V.

Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-на-
родовці. Де четверта: „новоєрці-угодовці“? Про-
грама д. Вартового. Наши виводи.

З такою ж безцеремонною суб'єктивностю д. Вартовий виставляє й теперішній стан і працю різних українських кружків. Він поділив їх на три групи: 1) україно-
філи, 2) радикали і 3) правдиві націонали й правдиві на-
родовці.

Першими її другими д. Вартовий дуже недовольний. Обом гуртам він закида боякість, — гріх, котрий перш усего залежить від певного настрою індівідуально-психоло-
гічного, а не від напрямку теоретичного, і окрім того до-
сить розширеній в Росії серед усіх громадських елементів, окрім т. зв. нігілістів. В усікім разі ні нам, котрий живе за границею, ні д. Вартовому, котрий пише під псевдоні-
мом, говорити про той гріх не личить.

Чим властиве не довольний д. Вартовий в основах на-
прямку українофілів — не дуже ясно. Він закида їм формальний націоналізм без народолюбства, каже навіть, бу-
цім то вони не признають української літератури для народу, а признають її тільки для самої інтелігенції; каже далі, що вони працюють мало, тай то не на українській мо-
ві, що вони задержують деякі праці. В цих закидах єсть кілько правди, та тільки що б добре осудити „україно-
філів“ д. Вартового, треба б ясніше означити, про кого власне він говорить. По деяким ознакам можна думати, що „українофілами“ аве д. Вартовий учениціх Українців, котрі сидять на професорських та учительських місцях та літераторів. Звісно, захваливати ми їх не станемо, та тілько й згодитись з д. Вартовим, що вони безплодні, або навіть шкодливі для українства, нікак не можемо. Такий Антонович, Житецький, Лазаревський (вибираємо імена со-
трудників „Основи“, то б то людей, котрі самі себе зая-
вили українофілами) не пишуть нічого по українському, а все по московському, але ж усе таки наукові праці їх по-

яєнняють і українську мову, українську історію, народне життя, і всякий Українець мусить бути їйм відчий, як і тим Українцям з роду, хоч не українофілам, як д. Сумцов, Дацкевич, Лучицький, або Білорусам, як Н. Петров і Мелишевский, Велокорусам, як д. Буданов, Вікторов і др., котрі працюють над українськими сюжетами, і редакціям „Кіевской Старини“, „Етнографическое Обозрѣніе“ і т. и. котрі дають міце таким працям. Нехай се все „общеруси“, по галицько-народовецькій мірці, але все таки найважливіший український автономіст, коли він тілько освічений і розуміє ціну науки, мусить шанувати працю тих людей. Коле ж він не вдовільниється московською мовою їх, то йому остається тілько одно: працювати, як і ті люди, тілько на українській мові. (Те, що б „українофіли“ не призначали української літератури для простого народу, навіть нема що говорити. Може й справді д. Вартовий бачив де такого дурака, так дуракам закон не писаний!)

Програму радикалів д. Вартовий хвалить, боїться тільки „соціалістичного“ коаліру⁴ її. Та боязнь трохи чудненька в той час, коли напр. в Англії навіть міністри й консерватори говорять: „ми всі тепер соціалісти“, коли і на континенті і німецький імператор і папа роблять уступки соціалізму. Та в усікім разі признане д. Вартовим рації програмі радикалів єсть, в ряду других подібних прояв, добрий знак того, що в російських-українських кружках повітре починає прочищатись від того туману, котрий наріє там в 80-ті роки і котрий дійшов був до солідарності з новоєрською реакцією.

Тілько ж д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їйм закида аненагу до націоналізму, легковажене української мови, котрої б то вони не хотять учиться, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, які власні особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило наскочити на таких власні недоладних радикалів. Тілько ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з „Народом“ і нами (д. Вартовий говорить про се досить неприличним тоном, кидаючи нам імена „отамана“, „премієра“ і т. и.!) то ми вже сорок разів викладали свою profession de foi в сій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного (хоч іноді ще необеліджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці, при громадській праці, а надто ми признаємо важливість найвищішої національної іданакі, народної мови, як епосу обу мови.

рального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тілько ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціальної, в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усіх суб'єктівностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам вирашоно противставля людекості, або космополітізму; ми не признаємо примусових думок і почуття, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностей (Д. Вартовий між інчим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то „в одному а остатніх моїх творів“ і призначався галицькими радикалами, то б то, що „розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті“. На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здібався за справою космополітізму й націоналізму в ту пору, як по слову римського ж поета „заполонена Греція заполонила ворога побідителя“ своюю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: **космополітізм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах** культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і протів українських націоналістів, котрі виступаючи проти космополітізму, рвали єдину провідну нитку безпохідного людського поступу і саму підставу новітнього відродження національності і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції. Може бути, що я так незвично писав, що д. Вартовий тільки недавно добавив у мене таку думку?! А зрештою, і за те спасибі!

Ми получаємо від наших земляків заяви солідарності з нами в таких думках, і через те думаємо, що д. Вартовий не має права приписувати всім радикалам зневаги до націоналізму, в смислі зневаги до національності.

Докір українським радикалам в незнаню української народної мови може справді бути почасти вірним, тілько його ніяк не можна прикладти до самих радикалів. На біду, ми знаємо чимало навіть гарячих українських націона-

лістів, трохи не сепаратистів, котрі не вміють української мови, а надто не можуть нею писати. В Росії обставини життя відбивають освічених людей, а надто городян, від української мови, а щоб вчитись самим, люди там досить лініїв, і се люди всяких напрямків, в тім числі, на біду, й радикали. Але вважати лініївство за ознаку самих радикалів, буде неправдою.

Такого ж характеру почали і докір українським радикалам, що вони нічого не роблять. В Росії тепер рідко які оппозиційні елементи що роблять, окрім роботи літературної, та в остатні часи помочи голодним. По правді кажучи, Українці всяких напрямків по всякий праці ідуть по заду від Великорусів, і коли б іх можна було підогнати докорами, то в добрий час! Тільки ж докоряти треба трохи правдивіше, ніж д. Вартовий.

На скілько ми знаємо, українська праця на українській мові тепер у Росії майже виключно зводиться на поміч галицьким виданням, печатані певних творів у Галичині і т. і. Радикали Українці дещо роблять такого, але справді менше ніж другі українські кружки. Тут почали виникнути ще малочисленність радикалів, а з другого боку більша на око енергія деяких других кружків, напр. істноване „Правди“ пояснюється чисто випадковими, особистими причинами. Але в усікім разі українські радикали дійсно можуть б робити більше, — як з другого боку і тим націоналістам українським, котрі, як д. Вартовий, згоджуються на радикальну програму, можна б проявити ту згоду чим не будь реальним. Праця по радикальній програмі не мусить бути монополією якого небудь кружка! Вона витікає з розуміння певних потреб громадських і в путніх сторонах, напр. і в Англії, ми бачимо радикалів торійських, вігеських, незалежних, — соціалітів християнських, вільнодумних і т. д. і т. д. Чому б і в нас не мало бути того ж самого?! Чому ми мусимо востатись про таких дурницях, як, мовляв: „ти радикал, то й знай свій „Народ“, а я україноФіл, то й знаю тільки „Правду“ з її австропольською Победоносцевчиною, хоч я і знаходжу, що „народолюбіві ідеї радикальної групи такі, що до них буде прихильний усікий народовець“, як каже д. Вартовий.

А вже докір д. Вартового українським радикалам, що вони „пишуть для українського народу московські книжки“, зовсім фантастичний. Вже правдивіше було б докорити певних радикалів тим, що вони зовсім ніяких книжок не пишуть. Дійсно, ми не знаємо ніяких московських книжок, зложених для українського народу українськими радикалами. Противно тому, ми знаємо книжки українськими

інські : Про козаків та Татар, віденські та женевські соціалістичні брошури, Про Швайцарію, Про баптистів і др. В д. Вартового видимо дуже вже розійшлась рука на радикалів !...

З поводу радикалів д. Вартовий зачіпає справу, котра близько торкається всякої інтелігентної людини на Україні.

Він каже: „Кождий, хто принесе хоч крихту обмосанленя у наш народ (чи словом з уст, чи книжкою) — робить йому шкоду, бо відбиває його від національного грунтгу“ і т. д. Ми раді б помилитись, але нам видиться, що слова ці треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і загалі не українську книжку, той робить йому шкоду.

Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіді „своєї науки“ в книжці д. Чайченка про Квітку, і показували, скілько лицемірства в такому національному наших народовців, котрі самі ж йадуть учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика ї для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанмо йадити в Відень учитись у Німців медицини, бо бували ж пригоди, коли напр. який Січовик віденський осідав у Відні, або в якому Тиролі і німеччився і т. д. і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона ї у початку своєму абсурд!

Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю а ії мовою (инакше напр. Французи мусіли биувесь вік плакаты, що вони тепер не говорять по гальському, хоч дійено вони прийняли не мало лиха, поки пороманилис), а стаємо на просту точку щоденного життя. Візьмім напр. ідеального українолюбця і народолюбця де небудь у полтавському селі, такого, що сам не тілько ширить між народом, а і пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче напр. навчитись з книжки, як ліпше вправляти бжоли, або ліс, рілю і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолюбець йому не дасть її, такої книжки, що б він не помосковився, або не сполячився?? Деж тут буде народолюбство? Колись, у 60-ті роки ї мені траплялось бачити таких українофілів, котрі казали, що ніхто не сміє давати нашому народові інших книг, окрім українських, і мусить заждати з усякою просвітою народу, аж поки патрі-

оти українські не напишуть усіяких українських книг. Потім таких українофілів щось не стало видно, і вся справа звелаєш на те, що єдиний спосіб запобігти лиху — се писати як найбільше книг по українському, але де конче потреба беть, то послугуватись і книгами на чужих мовах, як се робиться скрізь на світі, а про шкодливі боки денационалізації (погорду до своїх і т. д.) говорити при таких нагодах свою думку народові. Тепер така допотопна виключність видається у такого народолюбця в печатному слові. Ні, ми воліли б помилитись у розумінню слів д. Вартового! Так можна подумати тим паче, що в своїй програмі під конець листів д. Вартовий згоджується, що б на Україні в школах народні учили і „державної мови“!

Після того, як „розніс“ д. Вартовий дві попередні українські групи, можна було сподіватись, що він покаже нам, що робила й робить третя група, которую він аве „правдиво національна та правдиво народолюбна“. Тільки ж він сего не зробив, а скінчив на тому, що раз сказав, що імена тих правдивих українських патріотів „усике тепер знає і не треба іх тут наїменовати“, а вдруге таки назавав два імена: „Кониського та Левіцького, як найкращих репрезентантів нашого національного руху“.

Що на таке сказати? д. Левіцький, як ми сказали, написав кілька добрих повістей, а перед тим і після того кілька слабих, з туманною тенденцією і лихим водевільним заходом. Від него можна сподіватись, що, покинувши тенденційність і звернувшись до сучасної порядній літературної манери, він уп'ять дасть нам кілька добрих повістей. А про Кониського і того не скажеш. Таланту беллетристичного не дав йому бог, образовані не дала йому чи доля, чи сам він „не восхотѣ разумѣти“ сучасних громадських справ. Що ж він може репрезентувати?

Поклонюючись таким репрезентантам, діло трохи рисковане, обявляти всю російську літературу „шматом гнилої ковбасії“, як се рішучо каже д. Вартовий!

Про четверту групу „новоєрців“, д. Вартовий не спомина, — про ту, що видумала „у го ду“ з польськими магнатами-клерікалами, що поставила український рух під берло галицьких епископів-ультрамонтан, поновила Духинщину й почала навіть її популяризувати, що повертала надії Українців на польських панів навіть в соціальних справах („Правда“ про „развертаніє“ лісів і пасовищ на північному березі Дніпра), вторима польсько-панським газетам в спрани еміграції селян-Русинів із Галичини й Буковини, і т. д. Ми знаємо, що активних членів ся група богато не мала, хоч вона й виголошувала в „Правді“ про свою силу, та все таки один час вона напустила туману по українських

кружках досить широко. Тепер фіаско нової ери в Галичині прибуло ту групу, але вона ще не вимерла і ще шкодить, хапаючись за теорію „неутралітету“ Українців у галицьких справах, і ще шкодитиме, вигадавши щось друге. Не вже д. Вартовий не чув про цю групу? Йому ж тим більше треба було відділити його любезних націоналів-народолюбців від сих нововерців, бо сі „часто-густо“ спілять у своєму органі словами „національно-народній“.

Пропустивши четверту групу і не давши огляду роботи третьої, д. Вартовий дає свою програму від імені сеї третьої групи. Ся програма неожиданно смирина проти широких замірів і докорів д. Вартового, смирина і в своїх основних точках проти теперішнього стану України в Росії, а також і по своєму погляду на українофілів і радикалів, до котрих зараз перед тим д. Вартовий показувався так немилостивим.

Свою програму д. Вартовий починає з того, що „зрікається усіх заходів коло політичної самостайноти української“. Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за вищо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про цю точку, не так рго domo mea, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовісно поступив, коли написав (у 11 нр „Буковини“) таке: „д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його „сепаратизмом“. Я виступав проти певного націоналізму, признаючи національноти (див. про те обширно в Чудацьких Думках), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом, знаючи, що націоналізм бува й централіційний, заборчий напр. у Москалів, Поляків, Німців, Французів і т. д. (Інтересно напр. як виступає проти „націоналізму“ д. Волод. Соловьев, котрий був навіть членом петербурзького Славянського Благотворительного Общества — див. його „Національный вопросъ въ Россіи“.) Під сепаратизмом я розумів, — відповідно до того, як се вживаває в усіх літературах, — стремлінє до державної окремності, котре може проявлятись і без усікої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи поетанії південних Штатів Північно-Американської Спілки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, що б властиво в одній національноти зробити дві держави.

От і я, коли „нападав“ на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, що б виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки ж я власне навіть

і на сей сепаратизм ніколи не „нападав“ прінціпально, бо не можу мати проти него нічого з боку прінціпального. В ⁴ прінціпі не тілько всяка нація, чи племя, має право на осібну державу, але навіть всяке село. Щось ж їй доси посеред Італії республіка С. Маріно і певно люде в ній мають своїї рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві часті Аппенцелю поділитись на осібні півкантони, і живуть собі так і т. д. і т. д., — то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своюму ? !

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказауючи, що се пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я їй говорив про се навіть не зо взгляду на російську Україну, де люде прекрасно знають ціну суму сепаратизму, а взаглядно до Галичини, де люде в загалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написання своїх статей у „Правді“ 1873 р. здібувався з людьми, котрі рівняли до України мірку наїр. корони св. Степана Угорського (Magyar Orszag) і де ще не недавно „Дѣло“ говорило про Київське королівство, „Правда“ про „цілу австрофільську партію“ в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинський і др. говорили про можливість Українам convertere політично до Австрії, як релігійно до Риму.

Як український публіціст, я не міг зоставити без уваги такі розмови, тим наче, що вони заводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і єсть прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десяток разів найліпше може виявитись і автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового „зректись усіх заходів коло політичної самостайності української“, не згоджуясь між інчим і через те, що без політичної самостайності, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б не увесь смисл термінології д. Вартового, то я б у словах його побачивши проєто *lapsus calamī*, випадкову підставу слова політичної, замісць державної. Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через те темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показає, що автономія політична і національна можлива їй без державної відрубності. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономо-

мії української на ґрунті земелької автономії (*self-government*), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна сіmpатія і котра рано чи пізно мусить перейти в житі і в Росії. В „Вільний Спілці“ і в „Чудацьких Думках“ я говорив про се докладно, і тепер не маю рації повторитись.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тілько якоє не може договоритись до чогось існого, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він напр. резонно радить Українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку сю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її напр. виданням брошури на мові білоруській, пробою зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й „Московські Відомості“ і т. д. До такої спілки може прислужитись заграниця преса, — тепер між інчим і в Америці, де дуже близько одні до одніх війшли напр. Русини, Поляки і Литвини, з котрих кожда нація має навіть і печатні органи, — але, звісно, треба б, що б ея заграниця преса була підпорта голосами із Росії, а далі працею в самій Росії. Ми звертаємо увагу на се одномисленників д. Вартового хоч би й з поводу виставки в Чікаго.

Тільки як і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хиба привіслянських поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їйм треба прийняти програму політичної земелької автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори сасих Великорусів. Я мав пригоду говорити про се не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у Великорусів, при всіх централістичних авичах, котрі виробила в них історія, — як у багатьох інших інших народів Європи, склавши великі держави, — все таки єсть великі сіmpатії до адміністративної децентралізації і земелької автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильності до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли б добре використувати сю прихильність, коли б увились за діло зручніше і між інчим коли б більше налягали на земельку, ніж на національну автономію, і менше тикали в очі Великорусам їх національним централізмом, мов би то прирожденим Великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних,

власне земських, справах автономіаму, а за те, хоч сам каже про потребу спільноти з ліберальними Великоросами, поспішається кинути їм докір централіаму з поводу якоєсь фрази „Недѣли“.

Не лишнім буде нагадати, що редактор „Недѣли“ ніякий Великорус, а син попа з кіївської губернії і колись був досягти близькій до Коетомарова і т. і. і ще в 70-ті роки і пізніше печатав українофільські статі. Головне ж: „Недѣля“ ніяк не може вважатись за властиво „ліберальний“ орган. Вона хоче бути органом „народническим“.

Колись вона проповідувала „деревню“ — село, потім печатала безполітичне „народничество“ д. Юзова (в жилах котрого нема й каплі великоруської крові) і т. и., але завше відхрещувалась від лібералізму. В російській печаті єсть органи, котрі більше мають права на імя ліберальних, і по правді кажучи, Українці всего менше мають права жалітись на їх неприхильність. Ми не приводимо фактів, сподіваючись, що по крайній мірі в Росії, та й у Галичині чимало їх звісно, хто слідив за російськими місячниками, і що всякий навіть народовець у Галичині читав недавно в „Зорі“ хоч би й про те, що одна великоруська народницька фірма прийма на себе видавництво і ширене і українських книжок, що недавно в Галичині було напечатано об тім, що образ Шевченка виставлено в московському історичному музею, як образ всеросійської знаменності і т. д. Перед такими фактами ніяк не можна признати тактовним те, що деякі наші патріоти трохи не всею свою працю зводять на те, що підхоплюють яке небудь слівце, або навіть промовчуване в російській печаті, що б зараз же возвістити *urbi et orbi*, які Великоруси неприхильні до Українців (Недавно „Правда“ випихнула „журнал Стасюлевича і Піпіна“ за те, що він ні словом не згадав про голод в Київщині і на Поділлю, — коли Вѣстникъ Европы зовсім і не думав оглядати голоду по всім губерніямъ Росії, а мав дати тілько загальну картину і коли тут винні (коли вже хто винен) самі Кіянне й Подоляне, що не подали в столичну печать таких дописів, які зробили за свої краї гр. Бобринський, Л. Толстой, Корнилов і т. і. I сей докір зроблено в тому самому числі, де напечатано ювілейний панегірик одному сотруднику, про котрого говориться між іншим, що не було „ні одного поступового видавництва в Росії, котрого б ювілят не запомогав своїми многоцінними працями про бєсталанну неньку-Україну“ і т. д. ! Ну, хиба се не дитинство ? ! Тим часом ліберальні видання в Росії так наївно вірюють в дружбу до себе українських і галицьких націоналістів і в їх лібералізм, що

напр. той же „Вѣстникъ Европы“ напечатав у себе допись в похвалу галицьких народовців і між ними навіть епископа Пелеша!).

Поряд з такою безтактностю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні Великорусам реальних точок для спільноти, то б то свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу. Через сю точку д. Вартовий перескочив так, мов би то її і не було на світі.

Може хто скаже, що при теперішньому стані Росії було б даремним, утопічним навіть і думати про такі речі. Ale подібне можна сказати і про все друге, про що говорить д. Вартовий: про економічний добробит, національну просвіту і т. і. Хто і коли тим усім займеться при теперішньому стані Росії, коли уряд тим займатися не хоче, або не вміє, а громадянам не дає?! Без ідеалу, без віри в будучість ніяка праця не можлива!

Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвитись найкрайній пессімізм. Ale ж думаємо, що власне історичні досліди й порівнання можуть побороти той пессімізм, в котрим жити активно не можна. На лиху, в Росії знає історій, а надто новіших часів, далеко не цвіте, а окрім того навіть у школах Росіяне навчаються якось виділяти Росію від усего світа. Тим часом і тепер Росія переживає тілько пору, котрій подібні переживали і другі народи Європи і з котрих вони вийшли, між інчим дикуючи ідеалізму своєї інтелігенції, іноді навіть оптімістичному. Не раз бувало в історії Європи, що найгірші часи апатії громадської, реакції були власне перед часами акції, поступу: А и денегъ нѣту — передъ деньгами! як говориться в великоруській пісні. Не так давно сама Росія пережила сумну добу часів Николая I, а надто після 1848 р. Доба та безспорно була гірша, більше безнадійна, ніж теперішня, бо тоді Росія була більше відрізана від Європи, ніж тепер, тай у самій Європі панувала реакція; а найближчі до Росії уряди Пруський і Австрійський були не дуже ліпші від російського. І все таки після севастопольської війни наступила на кілька часу в Росії доба поступу, в которую щось було зроблено, дикуючи тому, що в попредню добу інтелігенція хоч де що собі виявила з політичного ідеалу: волю крепаків, печаті, земство, публичні суди і т. і.

Тепер реакція богато зламала із того, але де що зсталось. Теперішньої печаті і університетської науки в Росії не можна і з далека рівняти до николаєвських. Тепер і з гайдкого „Нового Времени“, людина, в тім числі і робітник, а іноді і селянин, котрий загляне в трактир, або

весь пошту, може довідатись про те, що діється на вільнішому світі. Число людей з гімназичною і вищою освітою безмірно вбільшилось. Ми відкож не можемо собі уявити, що б із тих людей ті, хто має які ідеали, в тім числі й автономно-українські, не могли зовсім їх пропагувати хоч би між своїми приятелями, родичами, сусідами, навіть між мужиками. Особисто я напр. ніколи не „ходив у народ“, бо моя робота вдержувала мене в великому місці, в кабінеті. В селі бував я рідко, як гість і, звісно, панич або пан. Але в мене були добре знаємі і серед мужиків, колишніх наших крепаків, котрі знали, що я лихого не роблю (учиться, а потім учителює, мовляв) і готовий послужити йм, чим умію: лист прочитати, відповідь написати, „бумагу“ до уряду, сказати слівце чиновникові, попові, навіть хінину дати проти трясці і т. і. Сусіди-мужики охоче розмовляли зі мною, і мені траплялось говорити йм і про державні справи і виясняти йм і що таке конституція (хоч і без цього слова) і що було доброго в нашій козаччині, котру все таки напі селяне, а надто на лівім боці Дніпра і в Новоросії памятають, і чому лішче б було, як би всякі книжки писались по нашему, українському, і чому я пишу новобранцеві, або заробітчанину на лист, писаний московсько-писарським штилем, відповідь від батька, матері, брата його — по нашему, по українському, і т. д. І ніхто на мене з мужиків не доніс. Не кажу про родичів і сусід з більше освічених, а котрими лекше розмовитись про всякі громадські справи, в тім числі й політичні.

Не можливо, що б десятки, сотні, тисячі освічених людей не могли зробити свого в напрямку пропаганди зదорових політичних думок, а надто при праці систематичної, при певній організації, котра завше починається з малого і котрої звірєт залежить стілько ж від свідомості і енергії членів, скілько і від обетавин. А в кінці всего переміни в громадах і державах залежать найбільше від переміни громадських думок. Ми певнісінькі, по тому що робилося у Європі і в самій Росії, що коли тілько значна частина громадян у Росії хоч так ясно поставить перед собою думку про державну вільність, як колись поставила про волю крепаків, то переміна державних порядків у Росії наступить чи тим, чи другим способом, чи під нагнітом з низу, чи з гори, чи після війни, чи після голодів, чи під страхом банкрутства, бунтів і т. і. Оглядуючи історію Росії в 50—80 рр. треба по правді сказати, що і в часи „реформ“ 1859—1866 і в часи „віяній“ 1880—81 рр. державна воля не наступила в ній тілько через те, що не були виявлені в самих передових людей її форми; що напр., тоді, як Поляки рвались до сепаратизму, великоруські і українські

демократи навіть боялисъ „конституції“, як „справи панської і буржуазної“, і що в усіх навіть поступових людей було „шатаніє умовъ“, говорючи словами ген. Гурка, котрий, звісно, не те думав сказати, що ми.

З сего „шатанія умовъ“ треба перш усего вийти, і між інчим українським автономістам треба собі ясно поставити близьчі і дальші ідеали і форми політичні, — державно адміністративні, — для української автономії, і притягти до них своїх земляків показом реальних вигод від неї (адміністративних, фінансових, просвітніх і т. д.), а далі шукати собі спільніків і по чужим сторонам. Інакше справа автономії Українців не може поєуватись на перед і навіть не вигорить і в часи, для неї придатніці, коли автономісти українські опиняться без ясної і реальної програми.

От тим то й жалко, що Українці навіть у заграниці печаті, коли беруться говорити про українську національність і її автономію, то обходять політичний бік справи,— власне найважніший для сеї точки,— тоді як ріжні благери граються словами про Київське королівство і т. д.

Майже так само пройшов, не зачепивши суті діла Д. Вартовий і коло справ соціально-економічних. В сих справах він убачив тільки спор про колективізм, чи індівідуалізм, і позаяк, по його думці, що ніхто не сказав в сих справах остатнього слова (так мов би то про що небудь на світі сказано буде остатнє слово, окрім того ангела, котрий, кажуть, програє в трубу при кінці світу!), то він і радить махнути рукою на сі справи. Д. Вартовому видимо незнана література соціальної справи навіть російська, хоч по тому, як він навча нас про істноване других літератур, далеко Богатших, можна було б ждати, що він прочитує цілі бібліотеки європейські. Навіть по газетам і журналам російським можна бачити, що тепер, окрім рішучих комуністів, беть десятки соціалістичних партій і що самі комуністи, після того, як партії їх стали в літературних політичними, на сей час менше займаються теоріями про індівідуалізм чи комунізм, а висувають наперед практичні справи: реформи податків, числа годин праці, уbezпечення робітників від каліцтва, болюти, старости, безробіття, реформи аграрні і т. д. і т. д. Недавно французькі соціалісти видали програму агітації серед селян, і там зовсім не ставлять комунізму, а тільки певну солідарність громад в справах громадських земель, бо тепер ще праця хліборобська не дійшла до такого ступня колективності, як праця заводська та фабрична. Не ставлять комунізму і соціалісти ірландські, а вдовольняються поки що переходом землі до хліборобів, хоч би і на власність індівідуальну, відкладаючи колективізм на той час, коли його виможе зрост економіч-

ного життя. В Росії ще й без комунізму стоять наглачі справи, котрі требують по своєму радикального заходу: зристи безземельних селян, страшенно неправедна система податків, зовсім непосильний державний бюджет, повна безправність і необезпеченість робітників і т. д. і т. д. Майже всі ці справи вияснені старанними працями учених, публіцистів, земськими статистиками, котрі напр. вже років 20 назад предрекли голоди, що тепер давлять Росію, в тім числі й нашу „благодатну“ Україну. Діло поратування Росії від голоду, як і від других соціально-економічних лих і неправд тепер стоїть в явному звязку з політичною справою, бо царсько-чиновницький уряд і не хоче і не вміє полагодити лиха. Об цім треба говорити, коли не кричати на всіх базарах, а нам українські „народолюбці“ радять ждати, поки хтоєсь скаже остатне слово в справі індівідуальному і комунізму! Є від чого посумовати власне Українцеві!

І при такій малій розвазі над економічним життям, д. Вартовий далі говорить, що націонали народолюбці мусять поставити „насамперед“ народній добробут (економічний), котрий, по його словам, попереду стоїть і в радикалів*. Добробут той д. Вартовий хоче підняти „в межах від російського уряду дозволених“ — сільсько-господарськими школами (не каже: приватними, чи урядовими або земськими?), позичковими касами, крамницями для доброго й дешевого продажу потрібних селянинові продуктів. Чи треба говорити, що ся програма смирніща для наших часів, ніж офіційна програма кн. Н. Репніна для 1819 р.? Далі що сказати про крамниці і т. і., коли вже й українська „житници Росії“ не має чим заплатити податки, а навіть і що йісти? Недавно доказано було цифрами, що гроші, котрі ще хлібороби мають у Росії за хліб, як він де уродить, дістають вони лише чрез те, що сами не дойдають того, що потрібно людині і що йдуть люди в найгірші впорядкованих державах Європи, окрім Галичини!

Далі в справах просвітніх (властиво національних) д. Вартовий говорить про вільність „самостійності української літератури“, при чому досить неизручно добавля, „що в українській мові вернено всі її права“. Неизручно, бо в старих школах наших народні українська мова вжи-

*) Не буду говорити за всіх радикалів, але позаяк се вже не перший д. Вартовий говорить таке, то я мушу по крайній мірі за себе сказати, що вважаючи людський організм за річ дуже складну і будучи бретоном проти всіх ортодоксій, в тім числі й соціалістичної (або лішче німецької соціал демократичної) я ніяких громадських інтересів, ні культурних, ні політичних, ні економічних, не становлю на перед, а всі нарівні — всі вкупі!

валась дуже мало по при церковній і навіть польській, котрою читали богато лекцій ще в XVIII ст. навіть в Харківському колегіуму, то б то там, де й кости польської не було. Через те між інчим і так легко було урядові ввести в кінця XVIII ст. в наші школи, старі й нові (гімназії і університети, котрих у нає не було, нехай і не зовсім через нашу вину, бо ми говорили про них ще в га-дицькому договорі 1658 р.). Ми мусимо требувати права для нашої народної мови, як і других політичних прав, не іменем історії, котра часто буде проти нас, а іменем сучасного здорового розуму. Після цього, досить загального требування права мови, д. Вартовий аводить разомову на саму церковну проповідь, народній суд (волостний, чи й мировий?) і народну школу, требуючи зрештою і законів на українській мові. При сесії д. Вартовий признає потребу вчити в українських народних школах і державної мові. Як бачите, програма є ще більше смирна, ніж розвіянчаного а „батьків“ Костомарова, — цілком „простонародна“, „для домашнього обіходу“, і смирниця ніж та, яку ми викладали в статтях „Література російська“ і т. д., котрі так розгнівали д. Вартового через 20 років після того, як вони понизились. І до сеї програми радить д. Вартовий іти, „впевняючи словом і ділом (?) російську інтелігенцію, що така реформа необхідна річ, розвиваючи народну літературу та проводочи її на село“ (А город? — спита хто небудь, агадавши повиці листи д. Вартового).

Д. Вартовий говорити під конець, що його партія національно-народолюбна (з такою програмою), яко партія, що має на меті практичну дільність (курсів автора!) а не самі теоретичні поривання, — чи національного, чи соціального змісту (курсів наш!) єдино може мати силу й вагу в українській справі*. Автор не пита себе, як теперішній уряд російський подивиться й на таку програму? Для нас же ясно, що до констітуції в Росії уряд ніколи не позволить навіть української проповіді в церквах, ні мови в школах і на селі (Тепер іноді українська проповідь допускається тілько в Холмщині при боротьбі проти споминів скасованої унії та римського католицизму, так що прихильникам української проповіді в православних країнах зостається хиба ширити на українській мові всікі ересі! Не знаємо, що на те скаже д. Вартовий?).

Д. Вартовий, звісно, не проти „аміни сегочасного режиму в Росії“ і каже, що українські національно-народолюбці мусить „сприяти усіким легальним заходам одмінити“ той режим. Пречудне се „сприяти“, а надто після докорів автора українофілам і радикалам за боязкість. Нам воно нагадує, як одна українська патріотична групка, вбачивши

вже, що галицькі народовці самі почувають, що влізли в болото з новою ерою, поклали все таки не виходити а неутралітету, а зайнити виживаюче становище перед виждаючим становищем народовців перед урядом і польським колом. „І Гоголь такого не вигада!“ — писав мені д. Павлик, діставши звістку про таку чудасію.

Ми мусимо заразі відбити один докір, котрий може хто нам зробити. Ми зовсім не думаємо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім режимом політичним. Ми знаємо, що се праця не легка і рискова. Тілько ж з сего не виходить, що б наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім не достійно поважних людей. Треба раз на завше призвати, що суръозна праця для маси української не можлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати суръозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт. *C'est à prendre, ou à laisser*, як кажуть Французи: або взяти, або покинути! Се треба так і знати і не дурити ні себе ні других.

Зрештою сприяюча поза д. Вартового „перед усакими легальними заходами одмінити сегочасний режим у Росії“ — чиста фантазія. Тепер легальних заходів зовсім не може бути в Росії, бо навіть колишнє, хоч невеличке право петіцій, яке мали земства, а надто дворянські збори, котрі не так давно оберталися до уряду з „ходатайствами“ між інчим і про вольність печаті, про адміністративні реформи, про скасування адміністративної висилки, про скликання земельного собору, — тепер новими законами, легально скасовано. Навіть що б упіть піднятись на такі петіції (з беа того вже ніяк не буде в Росії не то зміни режиму, але навіть Лоріс Меліковських „в'язній“) — земства і дворянські збори в Росії мусять, говорючи словами Наполеона III, „вийти з легальності, що б увійти в право!“

Та що тут довго розмовляти! Адже ж і те, що недавно якийсь український націонал видав переклад книги Кеннана, похвалений навіть „Дъломт“ — єсть нелегальність! Ба, навіть працювати для „Історичної Бібліотеки“ д. Ол. Барвінського, для котрої перекладав це наури монографії Костомарова недавно померший чернігівський земець Каравчевський-Вовк (як довідуємося з його некрологів) — нелегальність, бо та бібліотека заборонена в Росії і т. д. і т. д. І поряд з таким легалізмом, д. Вартовий радить російським Українцям порозумітись з галицькими, буковинськими, угорськими, то б то з людьми, живучими в конституційних державах, де земляки наші мають легальне право по економії агітувати за націоналізацію фабрик і землі, а по

національній політиці за українські університети й виділ усіх русько-українських земель Австро-Угорщини в осібну державну країну, аби тільки під берлом Габсбургів.

Дивна наївність!

Так то можна сказати, що національно-народолюбна гора д. Вартового родила мишениточко! Те мишениточко вийшло емирне з рештою не тілько перед російськими законами, а й перед другими українськими групами, так сувро з початку засудженими. Д. Вартовий сподівається, що й україно-філи й радикали, як тілько перейдуть від слова до діла, то й приєстануть до його національно-народолюбної групи.

Аби було до чого приєставати!

Ми, як бачили читачі, не так по воїацькому настроєні до ріжних українських напрямків, як д. Вартовий. А через те, сподіваємося, ніхто не здивується, коли ми, — не відрікаючись ні від одної точки тої програми, котру ми не раз викладали між іншим і в „Народі“, — в той же час обернемось до ріжних українських груп досить миролюбно.

З усего, сказаного вище, не трудно винести ось яку мораль для української праці.

Праці тої видно тепер не так то богато. Вона не систематична, часом не свідома, не організована. Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектирства! Говорючи на християнський лад, можна сказати словами проповіді Івана Золотоуста на Паску: іди й постивший, і не постивший! — Христос прийма й того, хто прийшов зарані, й того, що прийшов у ХІІІ-ту годину!

Один працює для науки про Україну тілько по московському (або по польському), — будьмо йому вдачні і ті, що пишемо по українському. Один вірює в українську літературу тілько простонародню, „для домашнього обіходу“, — нехай виробля її, а хто вірює в ширшу, нехай собі працює по своєму, не кидаючи анахтеми на невірюючих, але працюючих, по своєму, все ж таки для української літератури. Один бере собі за виходні точки думки і інтереси всесвітні, другий національно-українські, — впять не будемо анахтемувати одніх других, а поглянемо, які власні думки й інтереси хто хоче боронити.

В однім тілько мира між нами не може бути: в справі поступу, чи реакції, в справі каствових, чи всенародних інтересів, бо се справи оснівні, в за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невсипуща, без котрої жите людей перестало би бути людським. Сеі боротьби не можна замазати ніякими розмовами про національну солідарність.

а надто в нашій нації, котра власне нація плебейська. А що одні з нас будуть поступовими поміркованими, а другі радикальнішими, одні демократами індівідуальними, а другі соціальними, — те ми можемо одні в інших потерпіти, а надто при теперішньому стані нашої країни, котру і в Росії, і в Австро-Венгрії давить дуже вже застаріла система реакції і каєтівності.

Під кінець теперішній стан нашої печаті примушує сказати ще про одну річ, про котру при наших обставинах не варта було б ізгадувати: це про крутійство, котре завелося в наших кружках і нашій печаті. На щастя, крутів не так то багато в російській Україні, по крайній мірі менше, ніж в австрійській. Там більше хибують люди темнотою, незнанням обставин. Тілько ж усе таки те крутійство завелося і там і в часи „нової ери“ було розвинуло досить свое павутине, так що по за ним не було видно зовсім чесного й поступового в українолюбських кружках. Тут була головна причина, чому й полеміка між ріжними нашими напрямками стала гостріцю, ніж би слід було. Тепер почало трохи розвиднюватись і з цього боку, але крутійський Карthagен мусить бути рішуче аруйнований однаково як радикалами, так і націоналами українськими! Для націоналів се навіть більше важко.

30 Марця 1893.

Софія.

Додаткові листи.

Переднє слівце автора.

Печатані „Листів на Наддніпрянську Україну“ могло початись лише через кілько часу після того, як вони були написані. Поки що їх напечатав у „Буковині“ лист, спеціально посвячений неизгодам моїм з д. Вартовим у справі чисто літературній (Складано подику ш. редакції за гостеприйство!). Тим часом стались нові пригоди: деакі земляки наші ехотили, що б наші „Листи“ були напечатані і окремо книжкою, а д. Вартовий помістив у „Буковині“ нові листи, досить відмінного проти перших характеру.

Ми завважали потрібним перепечатати в окреме виданіє наших листів і лист у „Буковину“, додавши до него, для докладнішого обговору справи про широту української літератури, загальний огляд цієї справи, котрий печатаємо і в „Народі“, Окрім того ми мусіли написати осібний лист з

поводу нових листів д. Вартового. Через се все виклад наших думок трохи розбивається і в него увійшли деякі, хоч невеличкі повторіння. Тільки ж се річ неабіжна при наших обставинах праці, далеких від академічного порядку.

Ми позовляємо собі думати, що в усікім разі той виклад в купі з „Чудацькими Думками“, дав певну цільну систему думок про українську національну справу, — громадську і літературну. Ті думки можуть бути і невірні, та сподіваємося, що систематичний виклад їх може мати вартість тим, що поведе до систематичного ж перегляду справи, важкої як для Українців, так і для їх сусідів. Автор не має претензій на інше.

I.

В справі розвитку української літератури.

Відповідь д. Вартовому (Передрук з „Буковини“).

В ч. 6. „Буковини“ д. Вартовий розбирає мої колишні статі в Правді 1873—75 р. „Література російська, великоруська, українська і галицька“. Я власне можу зовсім обективно дивитись на ті статі, писані давно, погляди котрих я далеко не всі поділяю, про що мав навіть пригоду сказати і печатно. Та все таки я маю дещо замітити мобому рецензенту і навіть, думаю, таке, котре зачіпає річ, однаково інтересну нам обом, і може прислужитись до виснення справи, при яких умовах може розвиватись жива українська література.

Д. Вартовий приписує мені таке, чого я не говорив, а по крайній мірі не думав говорити.— то-б то, що я вважаю мову українську не за самостоячу перед великоруською або російською, що я так же ставлю мову н. пр. Квітки до мови Пушкіна, як і мову поеми Некрасова „Морозъ красный посъ“ і т. п. Я виводив свій поділ літератур у Росії на три: російську (спільну освіченим Великорусам і Українцям), великоруську і українську, більш по змісту їх, ніж а мови. І в свій час, коли в Галичині не мали ніякого поняття про реальний стан письменського життя в Росії, коли н. пр. галицька молодіж не хотіла читати навіть Костомарова або Гоголя, вважаючи їх за „московських“ писателів, не без хісна було показати, що на ділі літературні інтереси Українців не так то вже

різко діляться від російської літератури і що ся література служить на Україні не для одного тільки „помосковління“, що в писаному по російському (мовою, звісно, близькою до народної великоруської) можна знайти український зміст, а також речі і думки не спеціально московські, а европейсько-російські, спільні освіченим Великорусам, як і Українцям. Паралельно тому в Росії, навіть в елементарних книжках і школах навязували Українцям спеціально-великоруські простонародні поезії і пісні, як „общеруські“.

Я вважав потрібним виступити проти такого стану річей, і можу сміло похвалитись, що виступ той не зістав ся без хісна для громади. Звісно, в Росії не вийшло з того нічого, бо там громадські справи не залежать від громадської думки, так що там тільки одна і єсть справа, про котру варто горячитись, се справа політичної волі. Але в Галичині думки подібні до моїх, піддержані купкою земляків, котрі помогли засновати деякі бібліотеки а добором книг російських, причинились до того: 1) що молодіж більше познакомилася з російською Україною, а також 2) і з творами європейських писателів, переложених на російську мову, іноді раніше, ніж на німецьку, і з житем європейським, про котре говорять російські місячники. А з того вийшов хосен для зросту поступово-демократичних думок серед Галичан, а через те получив ся міцніший ґрунт і для національної ідеї галицько-української.

Але помимо цілів утлітарних я мав перш усего на цілі вияснити фактичний стан річей літературних в Росії. Д. Вартовий кілька разів зве мої погляди проти-науковими. Він би мав на те повне право, як би зрієт і громадська вартість літератури основувалася тілько на ґрунті етнографічному, а ще спеціальніще на лінгвістичному, а не на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи. Тимчасом ми бачимо в історії літератур такі н. пр. факти, що нація латинська етнографічно перестала жити, і навіть мова її перестала бути етнографічною. — але зате вона жила в устах освіченого класу по всій західній Європі, в тім числі і серед Германців і Словин. З того витворилось таке н. пр. диво для етнографічного доктринерства, щотвори латиниця св. Августина читались як свої, рідні, по всій католицькій Європі, а з другого боку н. пр. такий Беда (Beda Venerabilis). Морус, Бакон і на латинській мові з'являвались Англичанами, Длугош Поляком, Грут (Groot) Голландцем і т. д. Навіть ще не давно, Лейбніц, пишучи по француєвому, з'явав ся Німцем.

Д. Вартовий скаже, що все прояви не природні, а штучні, але хто його зна, що на світі природне, а що штучне,

а надто в людських справах!*) Я старався в своїй студії намітити дійсний стан літературного життя в Росії з Україною, яке воно було перед моими очами, але зовсім не видавав його за віковичне, за нормальне з погляду якої небудь національної доктрини. І тепер не буду повторяти реальні покази правдивості моого поділу письменських плодів російсько-української праці, наведені почасти і в статі д. Вартового, а перейду до того, що він сам каже про зрист українського письменства з того часу, як писалася моя стаття, арієт у тому напрямку, щоб виробити українські писання не самого тільки простонародного характеру, а й вищого, такого, котрий досі Українці бачили тільки на мові російсько-великоруській.

Я навіть і в 1873 р. не відмовляв можливості і законності такого аросту. Перш усего я ставив питання і про простонародну українську літературу досить широко, так що були тоді голоси в російській печаті, котрі знаходили мене все таки сепаратистом, як н. фр. „Кіевлянинъ“, котрий докорив мене тим, що я вважав потрібним перекласти для українського простолюдина Гамлета Шекспіра, Орлеанську дівчину і В. Теля Шіллера і т. д. Вважаючи на підставі українських народних пісень психіку українського мужика за досить розвиту, а мову українську за досить багату, я проектував досить широку літературу, котра зразу могла б мати велику публіку і була-б живою, а не мертвим плодом кабінетних змагань зробити літературу, перш усого самостоячу від московської. Література та, по моїй думці, мусіла-б підниматися знизу в гору (се любімі слова моїх статей) і розширитись, в міру того, як піднімався би інший мужик, природна і безспорна публіка для нашої літератури в Росії. Далі я згадував, попри російсько-українському письменству галицьке, котре вже і по самій речі і тепер має завади ширше від українського і з часом мусить мати вплив на остаточне. Значить, я і у 1873 р. значно обмежував гегемонію російського письменства над українським і в усіх разі не вважав теперішню гегемонію його (котра по моєму єсть результат усієї суми обставин культури на сході Європи, а зовсім не одною російської поліції, як думали і думають багато Галичан) за довічну. Всякий безсторонній мусить принати, що з 1873 р. українське письменство

*) В багатьох своїх листах д. В. сам відступав від своєї виключної лінгвістично-етнографічної думки, бо затікав в українську літературу і старі писання дотацарської доби. Але ж ті писання (Нестор і друг.) писані були мовою староболгарською, а не українською. А до того воно дуже піднімують „общеруські“ теорії, бо переписувались не менше в Новгороді і Суздальщині, ніж у Київщині і навіть деякі тільки на півночі і збереглись. Се справа з котрою треба бути дуже обережним!

роширилось і дещо вколупнуло від гегемонії російського письменства. Тілько-ж для самого інтересу українського письменства треба розглянути точно те розширене, і в сім заклик до розгляду і лежить головна ціль мобі теперішньої замітки. Я думаю, що д. Вартовий перецінює те розширене.

Возьмемо перш усего Україну російську. Тут ми можемо побачити, що для української інтелігенції, навіть українофілів, писаня по російському ще і тепер єсть натуральне, рідне діло. Н. пр. ні один з українських учених, котрі недавно вибрані почесними членами галицьких народовських товариств, не написав по українському ні одної своєї праці. Одна тілько серіозна наукова праця, напечатана в остатні часи російським Українцем в Галичині (Про стан сім'ї в Україні XVI-XVII ст.) літератури наукової української не може робити, значить, можна сказати, що і доси наукової прози, котра тепер творить скрізь основу літератури, в російській Україні нема. Проба такої прози була зроблена на російсько-українській мові тілько в женевських виданях, і я маю щось сказати в сій справі.

Почину а того, що скажу, що женевські видання були початі зовсім не з мобі індівидуальної ініціативи, а цілими кружками дуже горячих Українців, навіть націоналістів, і до того далеко не зеленими молодиками, а людьми досить стиглими й досить ученими. І що-ж? Як тілько прийшло до рахунку праць для перших книг „Громади“, зараз же почулись голоси, що-б допустити писання не тілько на українській мові, а й на російській. З огляду на хвилеві інтереси видане се було найліпше. Але-ж я поставив справу на грунт принципіальний, між іншим, щоб спробувати силу широти і енергії українських прихильників „Громади“, і настоюв на тому, щоб „Громада“ печаталась усія по українському. Послідком було те, що 10 а 12-ти головних со-трудників „Громади“ не написали в неї ні одного слова, і навіть замітки против моого „космополітизму“ булі мені прислані одним українофілом — по московському! З двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для „Громади“, між котрими деякі кричали, що треба „піметитись“ урядові за заборону українського письменства в Росії, висталось при „Громаді“ тілько 4, а котрих 2 аразу імпровізували себе на українських писателів. Д. Вартовий матиме повнісінське право називати мову женевсько-українських видань „варварською“. Інакше не могло бути, бо нам аразу прийшлося та ще на чужині, заговорити по українському про сотні річей з світу науки, політики, культури, про котрі по українському не говорив ніхто ні в Росії, ні навіть в Га-

личині, де були університетські катедри з „руським“ викладом*).

По правді треба сказати, що ми потратили естрапенну працю майже за дурно: нас не читали навіть найближчі товариши. За весь час женевських видань я получав від найгорячіших українолюбців раду писати по українському тільки про спеціально-країві справи (домашній обиходъ)! а все загальне писати по російському. Про свої праці я говорити не буду, а н. пр. про роботи Подолінського скажу, що вони по всему були безмірно вище всяких „Вперед-ів“ і „Набат-ів“ — і що ж? Навіть українолюбці читали ті „московські“ видання, а Подолінського ні! Для них просто було тяжко прочитати цілу книжку та ще і прозаїчну, по українському. Ще тяжче, звісно, було їм писати по українському, і вони не печатали українських праць ні в „Громаді“, ніде, тоді як часто печатали російські.

Так російсько-українське письменство зісталось і доси, як 30 років назад, при самій беллетристіці та поезії, і українська публіка, як би зісталася без письменства російського, то була-б сліпа і глуха. Ось де фактична причина, чому російське письменство, икою-б мовою воно не писалось, а все таки єсть тепер загально-руське письменство для Росії, свое, рідне, і майже для всіх освічених Українців, а українське держить ся ними для вузачого кругу, для „домашнього обихода“, як казав Ів. Акеаков і Костомаров.

Д. Вартовий вказує на те, що в усікім разі українське письменство вийшло вже поза рамки письменства простонародного (про селян, коли не для них). Ми ж думаємо, що досить буде сказати, що українська беллетристика і поезія змагають ся вийти з тих рамок, а ще не вийшли, а надто не вийшли від славою хоч з такою, яку вони можуть мати за свою „простонародність“, котрою колись хвалився, і не без рації, Куліш.

Д. Вартовий нагадує деякі поезії Шевченка, як „Сон“ „Неофіти“ і т. п., а далі деякі твори нових українських беллетристів. Ніхто більш мене не цінить замірів Шевченка в тих творах (окрім хиба виходок проти німецької науки в „Посланні“), але-ж пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вище йіх виконані. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченному прихильнику поета бував просто противно читати грубі пересади в „Сні“, або міша-

*) Що скаже д. Вартовий про мову д. Рильського в I. кн. Записок тов. ім. Шевченка?

нину Риму з Росією в „Неофітах“, не кажучи вже про іх історичні помилки. У нас дехто любить рівнати Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм його думок. Тілько-ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі ж Шевченкові поеми відстали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстогає наскорна поема малообразованої хоч і талановитої людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трох поетів, бачимо їх рукописі, і знаємо, що коли Пушкін і Лермонтов знали важніші європейські мови, пильно слідили за літературами європейськими, неусинно працювали над своїми творами, перероблюючи трохи не кожде слово, — в Шевченка не було того нічого.

Правда, тому винна доля Шевченка і ми мусимо прияти його незвичайну силу, котра все таки виявила себе, але-ж ніяк не можемо призвати Шевченка за викінченого поета образованої громади. Се був тілько матеріал великого поета! Через те Шевченко не може примусити образованих Українців, навіть українофілів, не признавати Пушкіна і Лермонтова за рідних їм поетів. Підійти в сім'ї українські і подивітися, чи можуть там батьки, навіть українофили, дати своїм дітям літературне образование на самому Шевченку без Пушкіна і Лермонтова? І не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму!

Се все ще з більшим правом треба буде сказати, коли перейдемо від Шевченка до тих новіших беллетристів, котрих виставляє проти мене д. Вартовий: до Левіцького, Кониєвського, Мирного, Чайченка. Д. Вартовий перечисляє їх твори, котрих сюжети взяті не з простонародного життя. Нас дивує, чому в тому списку нема роману Свідницького „Люборадські“, бо се найліпше, що з'явилось по українській беллетристиці за останні 10 років. Можна тричі пожалкувати, що безладе в українських кружках (се ще лихо, котре багато шкодить зросту української літератури!) задержало вихід у світ цього романа на 20 років і не діло йому з'явитись тоді, коли в Росії з таким інтересом читали „Очерки бурси“ Поміловського, сего Колумба семинарщини для російської публіки. Роман Свідницького дає українські варіації буреацької Америки, а до того переважає „Очерки бурси“ Поміловського широтою концепції і картин з буреацького і пошипівського життя. Жалко і тепер, що роман той мало звіній у Росії (чи єсть його окреме від „Зорі“ видане?)*) а то він там міг би справді служити показом, що

*) Люборадських видав осібною книжкою др. Елг Олесницький ще 1886 р. — Ред. „Народа“.

по українському добре виходить і роман не з простонароднього життя. Правда, житє описаніх там буреаків і попів ще не так віддалене від мужицького, як н. пр. житє панів або городян університетського образовання, так що теза про широту української літератури ще такими працями недопевнена.

Подібне треба сказати і про повісті Мирного з житя дрібних чиновників і міщан, як н. пр. „Пияниця“. Ми дуже шануємо ці повісті, хоч при тому думаемо, що великого інтересу в Росії вони не можуть мати, бо в Росії такі теми вже біті і перебиті після „Шинелі“ Гоголя та повістей Достоєвського і навіть Буткова і др. ще з 40-их років.

Переходачи до творів д. Кониського, ми мусимо заявити просто своє здивоване. д. Кониський має свою ціну як писатель російський, по крайній мірі як кореспондент деяких газет і автор деяких невеличкіх студій про краєві справи. Але репутація д. Кониського якого українського белетристиста, се під непорозуміння в галицько-українських відносинах. Ся репутація зроблена була в Галичині, де важка ехолистичність літературної форми і мертвота змісту белетристики могла вигідно відтінати форму і зміст творів д. Кониського, а надто ще при сюжетах з життя Галичинам невідомого, котре Галичане могли вважати за іправдиво змальоване. На самім же ділі д. Кониський не має ніякого белетристичного таланту; в його творах найліпші іноді анекdoti, цілком узяті з життя, і при тому власне простонародного, при чому обробка автора незручна і часто грубо тенденційна майже завше шкодить враженню. Його ж романи з житя образованих класів, а надто людей вищого, університетського виховання, можуть тілько підводити українське письменство на глум перед людьми, знаючими те житя російсько-українське і навікшими до літературної манери російських, як і французьких і англійських писателів реально-соціального напрямку. Переонажі романів тих — мозаїка особистих фотографій і грубо тенденційних видумок автора, котрий до того не обзнакомлений навіть з формальною стороною життя тих кругів, котрі він описує: студенти в него не студенти, правобережці не правобережці, учителі не ті, хронологія громадських появ переплутана і т. д.

Значить, нам вістають ся тілько двоє з белетристів д. Вартового: Левицький-Нечуй і Чайченко. Обов'они люди з талантом, та той талант проявили вони безспорно тілько в творах з простонародного життя, а найменше показали вони його власне в романах з житя людей вищого університетського образовання, так що я боюсь, що власне примір

еих писателів і може говорити проти думки розширити поле української белетристики до рівні а російською.

Возьмім напр. Тургенева. Він не по тому мусить уважатись у Росії за „общеруського“ белетриста, за рідного й Українця, — що буцм то проти мови його мова українська єсть діалект, чи жаргон. Напроти, я готовий саму мову Тургенєва признати жаргоном певної класи людей у Росії. Тілько-ж тепер той жаргон рідний у більшій часті образованих Українців, а головно, в героях Тургенєва ми, Українці університетського виховання, пізнаємо себе самих: там наші почуття, наші думки, наша псіхіка. Я мушу сказати, що чув навіть від деяких Галичан, безсторонніх народовців, котрі познакомилися з Тургеневим то в оригіналі, то в перекладах, в тім числі й галицьких, і котрі говорили, що не читали нічого ім так рідього, як твори Тургенєва.

А я ще не бачив людини, котра-б признала себе саму в придурковатому Радьку („Чорні Хмари“ Нечуя), або в ляльках з темною мовою, котрих Нечуй водить „Над Чорним морем“ *) Романи д. Чайченка „Соняшний Промінь“ і „На роспутті“ стоять вище романів Нечуя з життя образованих людей, бо там по крайній мірі єсть кілька фотографічних картинок і герої говорять не так темно, та все таки і там нема живих тілічних фігур російсько-українських людей університетської освіти, а єсть тільки ляльки з етикетами. До того навіть у першому романі в діях нема консеквентності, а другий зовсім зложений з епізодів мозаїчно і з двома героями, з котрих один змальований богохвалним золотом, а другий, капризний кислюн, на котрого автор накидав усікого злочинства, зовсім не тілічний і через те вже не інтересний. Такі романі не вирвуть з рук української публіки не тілько Тургенєва, або Достоєвського, але навіть Боборикіна та Михайлова.

Пригадаймо-ж, що й на спеціально-українському полі „Тарас Бульба“ Гоголя застається ся й доси найліпшою національною українською епопеєю, і що нігде не змальована так українська природа і так не намічена українська психологія, як у „Вію“ Гоголя-ж, то й побачимо, як важко теперішній українській белетристиці одірвати нашу публіку від белетристики російської, як від мов би то нерідної.

(З поводу Гоголя ми мусимо зробити такий додаток: в II-ї кн. „Кіевск. Старины“ 1893 р. надрукований лист Шевченка до кн. Репніної, в котрім Шевченко говорить

*) Про загадні д. Вартовим „Старосвітські батюшкі“ і „Навіжено“ говорити не буду: сі твори просто сором автора, а надто „Навіжені“.

про Гоголя з поводу „Мертвих Душ“ з великим запалом і зве Гоголя наш. Лист писаний вже з вигнання, значить, коли Шевченко вже дійшов до шахтум свого українського автономізму. Д. Вартовий, котрий бачить, — і справедливо! — в Шевченку пророка українського, мусить признати в сemu погляді його на Гоголя ще знак недостаточності аросту українського національного почуття. Може колись так буде думати і вся українська інтелігенція, а поки що вона тепер дивить ся на Гоголя, як Шевченко: він для неї рідний і в „Тарасі Бульбі“ і в „Мертвих Душах“, хоч в кожному творі інакше. Про Шевченка-ж замітимо, що д. Вартовий перецінює його літературний націоналізм український, бо Шевченко написав усі свої повісті (то-б то більшу половину своїх писань, нехай і слабшу), по „московському“ і також писав і свій інтімний Дневник. В Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу українську літературу; Шевченко вибирав для своїх писань мову, котра в кожному разі була для него лекшою або відповіднішою. І умка виробити зовсім самостоячу літературу українську, пізніця від Шевченка і ще доси не опанувала всіма українолюбцями в Росії. Се факт, котрого не можна заперечити і котрого не слід ховати від австрійських Русинів!)

Для того треба багато ще талановитої і освіченої праці українських беллетристів. Може та праці й доведе до кінця, котрий вже й тепер бачить д. Вартовий, а може й ні. — може Українці зостануть на віки в двома літературами, а не в однією. Природа річ екладніща, ніж доктрина! Все, що ми можемо бажати, — се, щоб в одного боку було менше поліції, а в другого більше таланту, праці й освіти, а скрізь менше вузької ненависті, а більше людянosti.

Д. Вартовий помилується, кажучи, що історія не знав ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашнього обиходу“ і т. д. В Германії і Італії єсть досить багаті „підлітератури“ на діялектах. У Франції література новопровансальська, котра вживає мови не менш самостоячої, ніж українська, єсть доси, по суті своїй, література „для домашнього обиходу“ і її писателі, між інчим первокласний талант, як Містраль, звичайно видають свої твори з перекладом на „общефранцузьку“ мову. Література новопровансальська ще менше має прози, ніж українська, хоч має дуже талантовитих поетів і беллетристів.

З другого боку історія зробила таке, що література голландська, котра вживає дельно-німецької мови — діялекту, котрому подібні в Германії вживаються лишень для „підлітератури“ платдейчу, (поезії, беллетристики) є широка

самостояча література. Тай література провансальська, котра у Франції „підлітература“, в Каталонії далеко ширша. О, природа, чи історія дуже плодовита на вигадки!

Знаючи їх, і ніколи не радив, (ак приписув мені д. В.) і зважувати, ні розширити літературу українську, а тим більше галицьку, — задля самої доктрини національної, а не по потребі громадській. Що я радив, при даних обставинах, українським популярним писателям, не дуже відрізняти свої писання від російських по термінології і графіці, се зовсім друге діло. Не давно майже те саме казали кореспонденти львівської „Зорі“, українофіли чистої води, котрі слідили за „українською книжкою на се.н“. Я тільки звертав увагу на теперішні обставини народньої освіти і літератури в Росії.

В усікім разі тепер ще виступи українських беллетристів і поетів із круга сільського життя скорше піднімають ту теорію, що вони не мусять з него виходити, з них рамок, ніж противну, бо в усікім разі ті виступи не вдачні, тоді як в кругі „простонародні“ українська беллетристика й поезія завоювала собі значну пошану. А все таки я не був і не буду проти проби тих виступів, а тільки хотів би, щоб вони були більше вдачні.

В останні роки українські писателі в Роеї зробили чимало проб виступити в сільсько-українського кругу в праці над перекладами з чужих мов. Тілько-ж між тими проблемами вдачними можна призначати лише переклади Куліша з Шекспіра і Баїрона, бо тільки в них перекладах видно добру літературну школу, справді європейську. Потім можна почасті вдовольнитися перекладом Одіссеї д. Байди. Інші-ж переклади українські не можуть ніяк задовольнити елементарних бажань. Нігде нема такої licentiae traductoris, як у нас. Напр. д. Лобода, перекладчик Тараса Бульби, сміло поприєсував до Гоголевого тексту цілі тиради. Такий переклад переглядала куча людей і ніхто не завважив, що се річ антилітератури. На перекладчика напались приятелі тільки тоді, як Юзефович у „Кіевлянині“ обвинив д. Лободу в тому, що він приписав Гоголеві думку про „осібного царя для України“. В усікім же разі не можна нікому дати в руки працю д. Лободи, як переклад Гоголя; так що си праця, роблена щиро і з великим трудом, тепер пропаща. Рудинський вважав себе в праві обескубти Гомера від знаменитих його епітетів лишень для того, щоб перекласти Іліаду не характерним же гекзаметром, а складом українських дітеських пісень! Тепер д. Ніщинський видає нам Софокля, перелицьованого по своєму.

Переклад Дантового Ада д. Сивеньким доходить часто до повного скандала, так, що питавши себе, з якого тексту перекладав наш земляк? Тут власне згадавши елітце: *traduttore — traditore!*

Через се майже всі проби перекладів російськими Українцями творів європейських поетів — праці проплаща. Літературно образований батько на Україні, навіть українофіл, не може дати тих перекладів своїм дітям замісць російських. Тут опять приходить ся ждати від українських писателів більше літературного образовання, більше праці, коли не талантів, котрі звісно, в руках божих.

Се вже було написано, коли ми дістали ч. 2 „Буковини“, де д. В. проводить далі розмову про мене, навіть особисто, при чому приписує мені, мов би то і думаю, що українська література й на віки мусить бути бідною, що я не можу собі „увівити іншого становища“, що я забиваю, що єсть ще літератури, богатші від російської, що я навіть поклоняюсь таким представителям російської культури, як „урядники“. Се вже чисті фантазії д. Вартового — полеміка для полеміки! А на біографічні алогади про мене д. В., котрий каже, що „Драгоманів навчився, освітився, виховався і вигодувався (боже, яке Богатство глаголів!) московською мовою, літературою, освітою“, я позволю собі сказати, що я з малечка говорив і українською мовою, (мій батько збирав українські пісні й писав українські вірші; з дитинства попри російських книгах читав і по французькому й по німецькому; а з 20—25 рр. свого життя читаю на 5 новоєвропейських мовах, окрім слов'янських, більшу частину свого зрілого віку прожив не в Росії, — і коли хоче знати д. Вартовий, „кохаєсь“ більш усего в літературі, як і в загалі культурі й політиці англійській! — і готовий дожити віку зовсім без книг російських, окрім спеціальних моого фаху! Значить, для мене особисто алогади д. Вартового не мають ніякого прикладу. Але я бачив на Україні такі факти, що на 100 українофілів ледви 2—3 читали європейські книги, та й то більше фахові, і що більша частина навіть українських писателів не знає ні одної європейської мови. Які при такому стані річей можуть бути відносини української літератури до російської і образоване українських писателів, коли вони будуть гордувати навіть російською літературою? От на такі факти треба-б звернути увагу д. Вартовому, а не вдовольнятись фразами, що мовляв, „єсть літератури богатші від російської і що з них вільно кожному здобувати собі розумову іжу“. Про себе ми скажемо, що ми-б слова не говорили про культурну вартість російської літератури, як би бачили на Україні

хоч де небудь рішучі заходи для того, щоб адобувати ту іжу безпосередно з Західної Європи і як би в писанях нових українських літераторів не била в очі явна необразованість, навіть просто літературна.

Перейдемо тепер у Галичину. Перш усего я мушу сказати, що думки мої про літературу галицько-руську зовсім невірно пересказані д. Вартовим. Я не маю в себе ні одного екаємпляра своєї роботки, про котру говорить д. Вартовий, але я не пам'ятаю, щоб там були вирази, котрі б дали рацію д. Вартовому приписувати мені думку, будім то література галицька єсть „тілько нарощком літератури російської“, чи як каже д. В. „общеруської“. Я завше знав, що література галицька виросла з обставин австро-словянських і держить ся переважно ними, хоч і підпада впливам російським і українським, та й то більш по формі, ніж по суті. Так література „московофольська“ нічого спільногого по суті з російською не має. Література „народовців“ більше зближає ся з українською, а через те, по духу, і з російською, але все таки по суті далека від них, так що напр. навіть культ Шевченка не перешкоджа народовцям зостати по суті австро-рутенцями. Тілько „радикальна фракційка“ галицька справді близька до російсько-українського письменства, та й на неї чим раз більше впливає безпосередно західна Європа, в чому я бачу показ початку більш рішучої еманципації і російсько-української літератури від російської.

Тілько-ж тепер галицька література дуже слаба, щоб робити конкуренцію російській, і при всіх теперішніх обставинах навіть не може скоро розширитись.

Проби показали, що Галичина не в стані оплатити свою літературу, окрім популярної. А тимчасом російська Україна (9—10 губерній) оплачує $\frac{1}{3}$ видатків на російське письменство, як се видно зо статистики пренумерантів „Современника“, „Вѣстника Европы“, „Русской Старинѣ“ і т. і. Значить, Галичина мусіла-б шукати собі баазару для своєї літератури в Росії. Се тепер неможливо через цензуру російську (значить, Галичина мусить помагати політичній переміні в Росії!), а також через те, що галицько-руська література зовсім не відповідає літературному смаку російському. Вона відстала від него років на 50, коли не на 100!

Для Росіїн галицька наука — ехолістика, галицька публіцістика — реакційна, галицька беллетристика — псеудокласична мертвеччина. Виключити треба тілько твори Федьковича, Франка, та радикальну публіцістику, котрих

усе таки читають у Росії українські кружки*), а також трохи й Москалі й Поляки.**) Навіть перекладів галицьких в Росії не стануть читати, коли-б їх пустила вільно цензура. Напр. „Бібліотека найзнаменитших писателів“ дав переклади речей, котрі давно вже Росіяне прочитали на російському й лішче переложені. Про літературну школу галицьких перекладчиків свідчить лішче всего те, що перекладчик „Обломова“, цілком викинув цілу главу: „Сонъ Обломова“, котра поясняєувесь характер героя, і в той же час єсть одним з перлів європейських літератур! Окрім того по галицьким перекладам напр. французьких і англійських писателів зараз видно, що вони араблені не в орігіналів, а в німецьких, або польських перекладів.

Вже одна кумедна транскріпція французьких та англійських імен, котра прийшла через німецьку та польську транскріпцію і вимову, примусить російського Українця, звикшого в Росії до фонетичної транскріпції імен, відповідно вимові їх в орігіналі, кинути галицький переклад „найзнаменитшого писателя“. Очевидно, що поки Галичина не пристане до новішого європейського життя в науці, політці й культурі, доти галицька література не йтиме в Росію і не може там підпирати українську літературну автономію.

Ось як фактичні обставини сплюнюють зрист української літератури і підпирають гегемонію над нею літератури російської, котра не може тепер не бути своєю, рідною і для освічених Українців. Середня людина не може бути поліглотом. Вона потребує одної мови, котра-б вязала її зі світом. Які-б не були етнографічні відносини людини до такої мови, а коли та людина прочитала на ній у перше Шекспіра, Гюго, Шіллера, Гайне; через неї слідить за тим, що говорять в паризькій академії, англійському парламенті, на наукових і соціальних конгресах і т. н., то мова та і її література не може не стати людині своюю, рідною.

Такі факти треба розібрati в усій їх суті, а не зводити всю розмову в ей справі на саме насильне помосковління та на самостоячість української мови, признану Мікросічем і т. д., — як не треба зводити також літературну критику українську на самохвальство та взаємні кадила, котрі тепер у такій моді між „патріотичними“ кругами в російській Україні й Галичині. Ні одна, навіть

*) I „Буковина“ мала і має там своїх читателів. (Увага редакції „Буковини“).

**) Остатніми роками почали в Росії читати „Ворю“ і „Давівок“, але ж ті видання на більшу половину наповнюють російські Українці, а спеціально галицьких виробів там Росіяне не дуже то хвалять.

дужча література не видержить без задухи тих кадил, а наша просто сохне в їх димі. Пригадаймо, що дійсний зріст російської літератури почав ся власне з того часу, коли Бєлінський, перед лицем самого Пушкіна, аважив ся напечатати, що в Росії ще нема літератури.

За такі слова Бєлінського трохи не розірвали тодішні патентовані російські „патріоти“, а тим часом історія показала, що в словах Бєлінського й був правдивий патріотизм.

P. S. Ми дуже раді, що можемо вказати на допись д. Вільхівського „З України“, в „Правді“ 1893 за міс. лютий, як на доказ того, що найновіші українські писателі близько підходять до нашого погляду на теперішній стан нашої літератури. Д. Вільхівський, котрий вже нераз вискауває здорові думки в дописях своїх у „Буковині“, „Зорі“ і „Правді“, тепер говорить про те, коли галицька печать може мати інтерес для публіки української в Росії, — і доволі ясно каже, що теперішня галицько-українська печать майже ніякого інтересу там мати не може.

„Українська інтелігенція в Росії, каже д. Вільхівський, має в руках досить велику російську літературу і досить звикла до неї. Ся література є безперечно живою і дужою літературою і через те вдоволяє богатьом духовним потребам, що має інтелігент Українець. Коли українське письменство буде йти тілько слідом за російським, . . . то воно здобуде прихильності від нашої інтелігенції, яка те саме знаходить і в московській літературі... Се-ж я кажу так, що коли „те саме знаходить“, а найсправді воно і того не було, бо досі наша інтелігенція не знаходила в українському письменстві навіть тої живої течії, яка є у російському, а знаходила більш клерикально - консервативне рутенство, буреацько-семинарську мертвоту. Де-ж ій було прихильяти ся до українського письменства?“

„Ні, коли хочуть українсько-русські письменники, щоб іх читано і в Росії, щоб іх твори посували наперед українську справу, то мусять вони давати те, чого не може, не має сили через свої обставини дати російське письменство... В Росії письменству нема волі, думка спиняється цензурними заходами, — хай галицькі видання дадуть нам приклад вільної думки, думки не підрізаної ні офіціальними, ні хатними цензурними ножицями, — і тоді вони можуть бути певні, що іх читати муть і в Росії, не вважаючи ні на які цензурні заборони. Українська інтелігенція, як і в загалі російська, шукає волі, широко ароаумілого лібералізму, і хто ій його дастъ, тим вона і цікавить ся“...

В цих словах далеко більше правди її розуміння добра для нашої літератури, ніж в оптімізмі д. Бартового в поглядах на літературу українську і в пессімізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В. Мещерський тепер замістив Герцен і котрої-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилати в австрійську Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як власне може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мещерського ніхто в суріоз у Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тілько на те, що напрямок інтелігенції в Росії характеризується тепер зовсім не газетами, котрі спроваді дуже придавлені цензуорою, (хоть і між газетами напр. „Русескія Вѣдомости“ держуться прогресівного напрямку досить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогресівні, — „Вѣстник Европы“, „Русская Мысль“, „Сѣверный Вѣстникъ“ явно переважають консервативні і мають єднумерантів, між котрими третю частину власне в українських губерніях.

Порівнайте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданнями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Європі, — тоді як галицько-українська література тої Европи не хоче знати.*) В тім то наше найбільше горе, що коли в Росії давить печать реакція поліцейська, в Галичині її мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необразованість самих літераторів! Остатні хиби страшніці всіхких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину“).

*) Шідіть напр. в редакції галицьких видань, в товариства галицькі, чи знайдете ви там напр. французьку, або англійську книгу, місячник? Там і з нічечькими не густо, крім хиба газет, з котрих арештою все таки можна було-б наризати чогось живіщаго і пущінного, ніж звичайні звістки по галицьких по газетах! — Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Європою. До того не зауважимо переклади книг, котрі остатніми часами знову оживились у Росії. Так напр. в останні місяці там явилися перекл. таких кашітальних діл, як Буасье — „Паденіе язычества“, Сорель — „Європа і французька революція“, Грін — „Історія англійського народу“, Дюрінг — „Курсъ національной и соціальнай економії“, котрі треба знати і спеціалістам і просто образованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Йіх пізніші погляди, більше панруські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіші праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслужність автономного фанатизму в сій справі в Росії і в Австро-Угорщині. Погляди д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натуруальні причини. Заграницький і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефіли. Точки негоди і можливої солідарності австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість української літератури не зовсім входить в цілі наших листів і заслугує окремої статті. Та все таки ми мусимо тут сказати де-що в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українську, а надто рівну в усему з російською. І досі єсть такі українські писателі, котрі і залишились на сім же ступні. Думки про самостоячу українську літературу проскакують у Костомарова перед його арештом, очевидно під упливом західнославинських патріотів, чеських і італійських. Тільки ж в часи „Основи“ Костомаров обявив всі літературні заходи українських писателів діллетантством окрім праці коло популярної літератури, в котрій одній вбачав серіозне діло. В огляді української літератури, зробленому для книги Гербеля „Поэзия славянъ“, Костомаров виразно признав, що українська література існує і може існувати лише „для домашнього обиходу“, як підрядна російській. В пізніших статтях своїх у „Вѣстн. Европы“ він розвивав подібну думку, не хвялючи навіть намірів перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а напираючи на потребу літератури про простий народ і для него. В ей часі Костомаров дав чудненький образ твору вкупі російського і українського, — в

В цих словах далеко більше правди її розуміння добра для нашої літератури, ніж в оптімізмі д. Бартового в поглядах на літературу українську і в пессімізмі в поглядах на громаду і культуру російську, в котрій би то кн. В. Мещерський тепер замістив Герценя і котрої-б то характерним представителем тепер служить жандарм-урядник. Такі звістки посилали в австрійську Русь, значить свідомо, чи несвідомо обманювати закордонних братів, шкодити зросту думки про те, як власне може скріпитись українська література. Не станемо розводитись над тим, що кн. Мещерського ніхто в суріоз у Росії ніколи не брав і не бере, ми вкажемо тілько на те, що напримок інтелігенції в Росії характеризують ся тепер зовсім не газетами, котрі спадрі дуже придавлені цензуорою, (хоть і між газетами напр. „Русскія Вѣдомости“ держуть ся прогрессівного напрямку досить твердо) — а місячниками. Між тими-ж прогрессівні, — „Вѣстник Европы“, „Русская Мысль“, „Сіверний Вѣстникъ“ явно переважають консервативні і мають в сумі яких 20—25.000 пренумерантів, між котрими третю частину власне в українських губерніях.

Порівнайте хоч по 2 книжки названих місячників з галицькими виданнями, то зараз же побачите, що людина, котра мати-ме в руках ті місячники, може держати свою голову в сучасній передовій Європі, — тоді як галицько-українська література тої Європи не хоче знати.*^{*)} В тім то наше найбільше горе, що коли в Росії давить печать реакція поліцейська, в Галичині її мертвить реакція громадська, добровільна, а в Україні необравованість самих літераторів! Остатні хиби страшніці всяких цензур, і поки вони не будуть усунені, доти наша література не стане на дорогу розвитку.

(Конець листу в „Буковину“).

*^{*)} Шідть напр. в редакції галицьких видань, в товариства галицькі, чи знайдете ви там напр. французьку, або англійську книгу, місячник? Там і з пічезькими не густо, крім хиба газет, з котрих зрештою все таки можна було-б нарикати чогось живінаго і путнішого, ніж звичайні звістки по галицьких по газетах! — Вище ми говорили про періодичні видання російські, котрі слідять за Європою. До того не зауважимо переклади книг, котрі остатніми часами знов оживились у Росії. Так напр. в останні місяці там явилися перекл. таких капітальних діл, як Буасье — „Падение язычества“, Сорель — „Європа і французька революція“, Грін — „Історія англійського народу“, Дюрінг — „Кур'є національной и соціальнай економії“, котрі треба знати і спеціалістам і просто образованим людям.

II.

Новина думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Йих пізніші погляди, більше панруські. Автономні думки і праці Нечуя. Новіші праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслужність автономного фанатизму в сій справі в Росії і в Австро-Угорщині. Погляди д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його натурані причини. Загорянський і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Провінціальні москалефи. Точки неагоди і можливої солідарності австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, православіє і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами.

Огляд зросту думок про самостоячість української літератури не зовсім входить в цілі наших листів і заслугує окремої статті. Та все таки ми мусимо тут сказати де-що в сій справі хоч в загальних рисах.

Ми вже вказали на те, що старші українські писателі і сам Шевченко зовсім ще не думали про осібну літературу українську, а надто рівну в усему з російською. І досі єсть такі українські писателі, котрі і зостались на сім же ступні. Думки про самостоячу українську літературу проскакують у Костомарова перед його арештом, очевидно під упливом західнослов'янських патріотів, чеських і іллірських. Тільки ж в часи „Основи“ Костомаров обявив всі літературні заходи українських писателів діллетантством окрім праці коло популярної літератури, в котрій одній вбачав серіозне діло. В огляді української літератури, зробленому для книги Гербеля „Поэзия славянъ“, Костомаров виразно признав, що українська література істнує і може існувати лише „для домашнього обиходу“, як підрядна російській. В пізніших статтях своїх у „Вестн. Европы“ він розвивав подібну думку, не хваличи навіть намірів перекладати на українську мову таких авторів, як Шекспір, а напираючи на потребу літератури про простий народ і для него. В сій часі Костомаров дав чудненький образ твору вкупі російського і українського, — в

повісті „Черніговка“, в котрій все, що йде від автора, написано по російському, а розмови дієвих осіб написані по українському.

В часи „Основи“ енергічно виступив з думкою про самостоячу українську літературу д. Куліш, котрий придумав для російської літератури і термін: „сусідні, або за Есманьска словесність“. (Есмань — річка на східній границі Чернігівської губернії). Куліш перший у нас почав писати тоді критичні і історичні статі по українському, — історичні, а рештою, на пів популярні, як „Хмельницька“. Пізніше Куліш напечатав по українському у „Правді“ „Перший період козацтва“, одну з найліпших у нас праць історичних, став печатати переклади Біблії, — та в той же час був обернувся і до російської літератури більше прихильно, очевидно, признаючи і йії не тільки сусідньою, а все таки, по своєму рідною Українцям. Тепер він ужива термінів: староруська для української мови і літератури і новоруська для російської, пише по російському свої наукові твори з явно панрусською тенденцією, а в той же час перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширя українську літературу за границі простонародності, а своїми оригінальними українськими творами (про зміст котрих тут не до речі говорити), те ж не простонародніми по сюжетам, зручно вбогача нашу літературну мову.

Думка про повну самостоячість української національності і літератури енергічніше проявилася у декого з новіших українських писателів, напр. у Нечуя, котрий почав писати по українському романі з життя людей університетського образовання (Уривки з „Чорних Хмар“ явились у „Правді“ 1873 р. Ранище в Галичині стали появлятись з подібними намірами повісті д. Кониського, але вони були мало звісні в Росії, та й дуже вже слабі з усіх боків, окрім мови). Як уже сказано, романі ті слабіші, ніж повісті Нечуя з простонародного життя, та й з ідейного боку не показують великої освіти в самого автора. Нечуй же написав по українському і досить обширну наукову студію: „Світогляд українського народу“, але студія та не могла звернути на себе уваги в науковому світі, бо в ній не видно знакомства з станом мітологічної науки в Європі, та і в самій Росії погляди учеників Грімм-Куновської школи, таких як Афанас'єв, за котрими пішов Нечуй, вже стали застарілими.

Треба завважати, що єсть ще одна причина, котра спиня зрост літератури української, по крайній мірі політичної і примушує навіть автономістів-Українців писати по російському. Тепер безспорно інтеллігентному Українцеві

лекше читати писане по російському, ніж по українському. Окрім того, доля автономії Україні залежить від загальної політичної реформи Росії. Значить веяний, хто пише про політичні справи навіть українські по українському, аразу обриває собі $\frac{9}{10}$ публіки з тої, котру міг би мати, і не осягає ніякого реального інтересу, бо політичні справи біжуть. Тілько тоді, коли в Росії встановлена буде політична воля, за помічо в першій лінії всеросійської агітації на всеросійській же мові, — настане для українських політиків і публіцистів потрібний епокій, при котрому вони могтимуть потроху виробляти собі українську політичну літературу і відповідну для неї свою публіку. Тепер же по українському варто писати про політичні речі лишень для Галичин.

В загалі можна сказати, що думка про зовсім самостоячу літературу українську єсть думка більше австроруська, ніж російсько-українська. Воно й натурально, бо в Австро-Угорській Русі тепер єсть для такої літератури більше реальної підстави. Горе тільки, що ідейна відсталість австроруських писателів навіть у порівнянні з російсько-українськими лежить колодою на дорозі поступу тої літератури. Яку будучність та література матиме в Австро-Угорщині, не станемо загадувати. Порахуємо лішче здобутки її до цього часу.

Здобутки ті більш формальні, ніж реальні, більше в кадрах і підставах літератури, ніж у самій літературі. Найважніші з них підстави — учебники шкільні, елементарні й гімназіальні. Тут народовцям, а надто „Просвіті“ належить повна заслуга, хоч улекшена офіційними обставинами й заходами. Для російської України поки що та педагогічна література галицька великої вартості мати не може, як через ріжницю обетавин шкільних, так і через дуже малу старанність галицьких авторів і перекладчиків коло обробки мови. Мова та російським Українцям видається важкою, мішаною, часто зовсім варварською. Лішне оброблені лишень учебники по словесності: дд. Партицького, Ол. Барвінського і др.

По часті вищої науки австроруська література появилася дуже не багато, не глядочи на те, що в ній вже більше 40 років існують руські університетські катедри. Найліпша праця на цій полі австроруська і така, котру будуть найліпше читати в Росії, — це „Історія літератури рускої“ д. Ом. Огоновського. Тілько ж це лишень звод матеріалу найбільше про нову малоруську літературу XIX ст., а властиво наукової обробки його автор не дає, бо, видимо, по своему напрямку і по слабості загального образовання, не способен дати. Мова цієї праці старанно оброблена і легка, хоч манера солодковата і без потреби підроблена під народні пісні часто дратувє.

Слідити за європейською передовою думкою в науці й політці пробують в Галичині лишень радикальні видання, котрі, за виємкою беллетристики, найбільше, хоч все таки мало, читаються в Росії з усего, що печатається в Австрійській Русі. Але проб тих дуже мало. Число їх, видимо, впиняється недостачею робітників і коштів видання в Австрійській Русі.

Після всого попереднього огляду можна сказати, що справа повної самостоячести української чи малоруської літератури ще й досі нова. Вона поки що більше тільки поставлена, як питане, ніж розарішена пробою, хоч усе таки можна сказати, що в остатні часи досить замітно вбільшились ознаки можливості значного розширення тої літератури. В усікім разі на сім полі українським автономістам ще предстоїть багато праці, а поки що вони поступатимуть дуже не резонно (не науково!), коли вбачатимуть *sasus belli* в тих, чи інших поглядах на сю справу з боку еусідів і своїх земляків.

Така миролюбна думка має і свою практичну, політичну wagу, а надто в Галичині.

В часи „Основи“ думка про широту української літератури довела до сварки українофілів (з котрих більша частина була власне українськими славянофілями) і московських славянофілів, з котрими, як напр. з Акеаковими, Шевченко і Куліш перше дружили і в органах котрих Куліш викладав свої літературні погляди („Епилогъ къ Черной Радѣ“ в „Русской Бесѣдѣ“). Незгода між Українцями і масою московських славянофілів, певно, наступила б, в міру того як у остатніх розвивались би національно-державні централістичні думки, котрі зближали їх з російськими централістами-бюрократами западницької школи, як Катков. Та все таки тепер чудненько, коли згадаєш, що сварка між двома славянофільськими школами в Росії вийшла власне за справу більше теоретичну, ніж практичну, і що, після гарячої сварки, в кінці і Костомаров і почасти Куліш прийшли до думок про відносини українського письменства не так далеких від тих, які в 1862—63 рр. висказували і Вол. Ламанський і Ів. Акеаков.

Тепер старе московське славянофільство вимира в хвилях бюрократично-реакційного централізму, від котрого воно не вміло обмежитись. В теперішніх славяноблаготворительних кругах не видно навіть такого Ореста Міллера, котрий все таки благодушно плакав, що, „южнорусскимъ братъямъ“ не вільно читати по своему навіть евангелія, і високо ставив Шевченка. Тепер голос в оборону українського слова в Росії почуєш лишень від ліберальних „западників“, потомків того Бєлінского, котрий хоч хвалив

українські пісні і намір Квітки писати українські популярні книжки, та сміяєся над думкою про українську літературу і навіть над Шевченком, — та від „народників“, таких, як д. Златовратецький, хоч і тут здиваєш такого л. Скабичевського, котрий, похваливши Шевченка, дивись! — ускубне українство і новішу українську літературу, видимо, її не читавши. Та все таки хто ана? Може в Росії і возвращаться яке славянофільство розумніше, ніж теперішнє славяноблаготворительство, і виявиться хоч на точку Вол. Ламанського і Ів. Аксакова 1862 р. в справі української літератури. А з другого боку і ті западники, ліберали і народники, котрі не хвалять поліційних заборон проти українського слова, хоч при тому ображаютися дуже широкими претензіями українських автономістів, не відповідаючими їх реальній праці, являють в себе такий громадський елемент, котрий зовсім легковажити не слід.

Звісно, в українській, як і в усій справі головне діло працювати самому, не складаючись на чужу ласку. Та все таки на віцо-ж сваритися з сусідами за той бік справи, котрий ще недопевнений пробою? Досить буде, коли нам призначено буде те, що вже ми виробили свою працею. Дальніше рішить дальніца праця.

Справа про широту української літератури, відносно до російської, отримала тепер особливу вагу, політичну. Через етнографічно-літературні формулі тепер стали на ножах партії народовецька і москвофільська. Російські славянофили рішучо стоять на боці народовців, як російські славянофили і централісти на боці москвофілів. Трохи орігінальний погляд висказав д. Вартовий в однім з своїх недавніх листів у „Буковині“ (л. XIV). Він подає голос за те, що коли б тільки галицькі москвофили держали себе подібно Костомарову, котрий, при вей свій „прихильності до Москви“ не зрікався української народності, працював на її добро і т. д., або подібно Наумовичу в 60—70 роках, коли той писав народні книжки чистою народною мовою, — то можна б було Українцям миритися з такими галицькими москвофілами.*)

В таких словах видно початок іншого погляду на річ, ніж у автентичних українолюбців. Остатні згори анахтемують галицьких „общерусів“, хоч ся анахтема часто бува дуже чудною і прямим лицемірством. Бо ж під сю анахтему дійсно мусить підйті не тілько такі люди, як Максимович, Костомаров і др., а й більша частина всіх теперішніх українських письменників.

*.) Подібний погляд висказували й ми, між інчим в статті про Костомарова, посланій в „Правду“ на запит українського її сотрудника. Але редакція „Правди“ зважила за ліпше не допустити до громади нашої відповіді.

інолюбців у Росії, котрі звичайно дуже мало пишуть по українському, або й зовсім не пишуть, тоді як пишуть по „московському“. Навіть з числа Українців, вибраних почеcними членами товариств народовецьких, один не напечатав ні слова по українському, другий напечатав лише кілька коротких біографічних справок, а оба багато печатали по московському і з думками історично-етнографічними досить общеруськими — в усікім разі відмінними від народовецьких теорій.

Тілько, не глядючи на початок такого безстороннього суду над галицькими москвофілами, д. Вартовий в кінці розмови прокляв тих москвофілів навіть досить фанатично. Причина такого звороту лежить, звісно, в фанатизмі самих галицьких москвофілів, але також і в абстрактній постанові всеї справи у д. Вартового.

Він вважає москалефство більшості інтелігенції української в Росії за річ натуральну при даних обставинах, тоді як австрійських москвофілів зве просто ренегатами тому, що, мовляв, в Австрої нема московської культури. Тілько ж і в Польщі XVII-XVIII ст. не було московської культури, а чому ж напр. Іон Борецький, Б. Хмельницький, С. Палій і др. були москвофілами, хоч політичними, бо тоді про культуру в загалі мало думали?

Ми вже мали пригоду говорити про те, як невірно складати появу москвофільства серед Русинів австрійських на саме тілько ренегатство „погодинської колонії“ і т. д. Ренегатство тут було і єсть, але були й суть і глибші причини, хоч може й патологічні.*^{*)} Перша причина — реакція домовим обставинам, котрі гнітуть австрійських Русинів, а друга — певний аристократизм, котрий відрива людей від мужнітва, між іншим і з його етнографічними ознаками, як мова. Найліпший доказ тому можна бачити на Венгерській Русі, де найченіші люди, патріоти — москвофіли. Помішти такий стан діла українолюбці можуть не фанатичним анахтемуванням, а лише працею коло своєї культури і демосу в загалі, а окрім того розважливим, можливо спокійним поступованем з москалефами, не виключаючи згори всякої згоди з ними, по крайній мірі в деяких точках.

Правда, тепер си згода дуже втруднена. Д. Вартовий справедливо показує на реакційність галицьких москвофілів,

*^{*)} Ренегатом можна назвати напр. Климаковича, котрий з гарячого українофіла раптом став москвофілом, але трудно назвати ренегатами напр. Зубрицького, або Дідицького, котрі з Рутенців стали по трохи москвофілами. Важко навіть назвати ренегатом Головацького, котрий теж по троху переходить від рутенської малорускості до москвофільства. Після того і д. Ом. Огоновський буде ренегатом, бо став із Рутенція українофілом.

на їх дружбу (або ліпше сказати: службу) з Победонощевським елементом у Росії. Тільки ж для правдивого суду в цій точці треба згадати і те, що значна частина українських галицьких та ж реакціонери і слуги свого роду Победонощевщини. Тут, значить, суть діла не в тих, чи інших національних фільтрах, а в реакційних думках. Так треба й поставити справу!

До реакційності галицьких москофілів, вказаної д. Вартовим, ми ще додамо страшенну політичну деморалізацію їх генерального штабу, ще більшу, ніж деморалізація відповідних народовецьких кругів. Сі дві ознаки роблять всікі зносини з тим штабом неможливими для всякої людини, привикшої до скілько небудь чистої компанії.

Але окрім того генерального штабу є ще другі москалефільські елементи в Галичині — провінціальні москалефи, перемішані з рутенцями, і студентська молодіж. Ся молодіж в останні роки було подавала надію на те, що заложить свою радикальну партію, по крайній мірі в деяких точках, — в політичних і соціальних, — подібну до русько-української радикальної партії. Читателі „Народа“ знають, що ми не дуже то покладались на ті надії і остерегали наших молодших товаришів від дуже завчасного братаня з молодими москофілами. Тепер уже можна сказати, що з надій тих не вийшло нічого, окрім маніфестацій проти львівського митрополіта, котрі, навіть відклавши на бік їх грубу форму, сами по собі ще нічого не означають.

Тільки ж можна сказати, молоді москалефи нічого не зробили ще власне через свою молодість, в часи котрої всім ліпше приготуватись до громадської праці науковою, ніж пускатись у активну роботу, та ще і політичну. Може й так! Та до того ми додамо, що, як видно по деяким публичним ознакам, спинила москалефільську молодіж від виступу з своїм радикалізмом, іще одна, дійсно хороблива причина: молодіж та не зважилася одірватись від львівського генерального штабу москалефілів, а той не аважиться одірватись від російських Победонощевських кругів.

Поки так стоятиме справа, — тут буде *casus incurabilis*. Тільки ж усе таки стояти перед москофілами з апріорною анахтеною буде нереально. Особливо від молодіжі все ж можна сподіватись, що приступивши до якої громадської праці, хто небудь з неї візьметься і за народне діло і тоді навіть зрозуміє і вагу народної мови і хоч скілько небудь зблизиться з народом і національно. Відмірювати заразі міру такого зближення і національного почуття і гроати анахтеною за недостаточну міру було б неревонним. *Dunque vedremo!* — ліпше скажемо ми, а не speriamo bene! як говорять Італіянці в безнадійних пригодах.

Обернувшись до московофілів-Рутенців на провінції, ми знайдемо там більше симпатичного. Безспорно між ними єсть люди добросовітні, котрі по своєму хотіть полегкості своєму народу від усіх болячок і гніти і дешо роблять в сему напрямку. Звісно, брак політичного образовання, а також натиск львівського генерального штабу не дає тим людям виступити на чистий шлях. Але тут треба скласти надію на силу обставин і теперішнього світового поступу. Точки ешльні українським поступовцам з чесніцами москалефілами можуть агодом визначитись, по крайній мірі на полі соціальнім і політичним.

Вже й тепер дехто з москалефілів починають розуміти важливість економічних справ в смислі більше-менше радикальнім.*). Суть такі, котрі розуміють потребу політичних реформ в напрямку демократичному, напр. загального виборчого права. На полі культурним деякі москалефіли не зовсім відмовляють вартості народній мові, по крайній мірі в літературі елементарній. Коли що поширило в сій точці в остатні часи, то власне нова ера з її поліцейськими погрозами москалефілам, бо поліцейське українофільство мусіло також роздратувати галицьких общину, як поліцейська община в Росії роздратувала українофілів.

Найбільшою перепоною між українськими поступовцями і москалефілами стоять клерикалізм останніх. Тільки ж упіть таки треба згадати, що клерикалізму чимало і серед народовців. Тут треба скласти надію на зрист і серед Галичан думки, котра все таки де-далі все більше шириться і на еході Європи, а власне, що в справах віри треба кожному залишити свободу вірити, чи не вірити і що, відповідно сему, найліпше впорядковані справи релігійні єТЬ не тільки повна толерантія, а й поділ церкви від держави, про котрий галицькі радикали поставили думку навіть селян, і селянне приняли її не без сімпатії. А треба завважати, що так, як складаються справи в Галичині, то виходить,

*.) В свій час Наумович не мало попрацював для ширення серед народу думки про кооперацію. Дечо в сім напрямку роблять і тепер дехто в чоскалефілів. Суть москалефіли, котрі підpirають між народом думку про солідарність (амову) перед піднами в справі найму на позеві роботи і т. і. В таких точках чесніці москалефіли на провінції сходяться з лініями народовців. — Р. С. Після того, як усі наші листи були написані, відбулось 29 сентября окружне віче в Стрию, де провінціальні народовці і московофіли, а також радикали радились досить мирно і солідарно принести революції в таких важких політичних справах, як реформа виборчого права, скликання всенародного віча ві Львові і т. і. Також звісний народовець д. Олесницький сконстатував, що Стрийщина єсть країна, де „люде обох партій працюють згідно над піднесенем народу“, а московофіл д. Антоневич виступив з обороною широти намірів народовця д. Романчука, хоч сам з ним і не згоджується.

що москові філи, навіть клерикали, навряд чи не спосібніші прийняти єю думку, ніж народовецькі клерикали з переконання, чи з політики.

Всякому видно, що в Галичині ведеться систематично переробка унії на латинське католицтво, та ще й за помічною державної і краєвої влади, а котрих остаточна тепер пансько-польська. Загал народовців не зна, як йому бути в сій справі. Більшість недоволіна початовою і поступаючою „церковною реформою“, і не так давно висилала проти неї протести, котрі возила в Відень спільна з москалефілами депутатія, в якій був і священик — проф. Ом. Огоновський. Тільки ж нова ера спутала ту опозицію, і тепер одна частина народовців (фракція „Правди“) явно сприяє реформі, тоді як друга (фракція „Дѣла“) щось бормоче проти неї, та не важжується на рішучу опозицію. Москалефи же рішучо недоволіні реформою, при чому деякі з них симпатизують з православієм.

Православіє греко-російське не може бути симпатичним поступовцям, як і всякий інший іслам. Та в наші часи свободи совісти і проти православія не личить так виступати, як виступають напр. народовецькі органи з часів процесу Наумовича і Грабара, то б то криками про державну і національну зраду, і піднімати в сій точці пансько-польську католицьку поліцію. Мало того, наклін до православія, при загальнім недоволісті Галичин польсько-католицькою реформою унії, може послужити в Галичині власне справі свободи совісти і поділу церкви від держави. Галицькі православні і в загалі еторонники „чистоти восточного обряду“ і невідємності уніяцької церкви, бачучи проти себе державний і краєвий уряд, мусять, як усікі діссиденти, требувати свободи совісти, автономії конфесійних громад і в кінці поділу церкви від держави. А се все такі речі, котрі входять і в програму поступовців.

Так в Англії і Шотландії радикальні протестанти, заливаючи свою давну ненависть до панського Риму, як до нового Вавилону і сідала апокаліптичного дракона, помагали католикам в справі скасування привілеїй єпископальної державної церкви в Ірландії, а надію, що потім настане черга такої ж реформи і в них дома, — великобританські вільнодумці робили те ж, в надії дійти до повного поділу церкви і держави. І до того тепер іде Великобританія після Ірландії!

Окрім того політика єТЬ перш усего політика, то б то упорядковані справи державних і соціальних. Нема нічого більше не резонного, як перемішувати з ними справи куль-

турні, — як національно-літературні, релігійні і т. д. Нарешті сам же д. Вартовий говорить, що для оборони національності треба певних державних прав, а для того, що б народ міг розуміти вартість своєї національності і боротися за неї, треба, що б його добробут економічний був піднятий. Після сего зовсім не разюнно буде накладати згори анахтему на тих москалефілів, котрі будуть працювати для розширення політичних прав нашого народу в Австрії і для підняття його добробуту. Аби тільки права ті розширилися, а добробут той піднявся, то і національність, наша сама собою підніметься. Жадати іншого, значить не вірити в саму жизненність тої національності. Значить, і від московофілів, чи общерусів галицькими слід требувати не того, що б вони поділяли наші національно-літературні погляди, а що б вони працювали для розширення політичних прав народу нашого і його добробуту, а тоді народ сам піде по нашій національній дорозі, а не по їхній, і переломить і їх у сій точці.

Анахтеми ж тут нічого не поможуть, а боротьба з москалефілами „всікими способами“, — в тім числі і польськими, яку ведуть народовці, а надто фракції „Правди“, — тілько пошкодить, окрім того, що вона ж гідка сама по собі. Звісно, теперішнім галицьким московофілам, навіть ліпшим, страшенно далеко від того, що б стати на порядну дорогу, але замісць анахтем, ми ліпше зробимо, коли будемо показувати їм на ту дорогу.

Так то з різних боків виставляються точки можливості солідарності поступовців українських навіть з австро-руськими московофілами, — точки, котрі в суммі своїй зовсім рівноважать солідарність тих поступовців з народовцями українофілами в справі національний. При теперішньому стані партій в Галичині, поступовці-радикали найліпше зроблять, коли найменше будуть бавитись в іграшки парламентарної „тактики“ за всікими другими партіями, а звернуту найбільше уваги на те, що б прихилили до своїх оснівних принципів найбільшу частину людей, а надто з простого народу, котрий в руській людності Галичини єсть класом, хоч найбіднішим, а все таки найбільше независимим і найважнішим вже по своему числу. Тілько ж ті поступовці мусять не стояти з ап'єрірними анахтемами ні проти якої руської партії, а мусять, виставивши свої національні, як і соціальні і політичні принципи, бути готові до солідарності, або до паралельної політики во всякою партією, котра прийме яку небудь точку з їх програми, — з москалефільською, як і українофільською. А в точках спеціальних радикалізм farà da se — сам себе постоїть!

Роаумна політика потрібув ідеаліаму, широко- і далекоглядного, а сентиментальність і фанатичне доктринерство кружкове також неподібні до него, як і оппортуністичне хилянє на всі боки!

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Йіх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас гріших. Наша прихильність до Москви і до Австрії. Сентиментальність постанови д. Вартовим справи про згоду між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недогляд: радикалізм річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-еретство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-еретстві. Отчаянно-брехливий елемент в борні новоерців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця сего впливу в нових листах д. Вартового. Точки згоди радикалів і д. Вартового. Точки незгоди: дрібниці і непорозуміння. Порожнеча миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки незгоди самого д. Вартового з народовцями. Непремінність війни його зольвівськими народовцями. Потреба самостоячої організації поступових націоналів українських. Народовська лівиця.

Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна?

Всі наші попередні листи були давно написані, коли ми прочитали в нумерах 29—32 „Буковини“ нові листи д. Вартового під тим же заголовком. Спершу ми думали дещо змінити в наших листах після цих нових листів, але, роздумавшись, заставили нами написане, як було, а з поводу новонаписанного д. Вартовим поклали собі поговорити осібно. Хто з увагою перечита старі і нові листи д. Вартового, той побачить, що автор трохи, а по правді, то й значно змінив свої думки, а надто спосіб трактувати справи, — так що старі й нові листи його показують власне дві фази в розвитку думок автора, котрий видимо дещо перечитав нове й передумав на ново. Позаяк на Україні єсть люди, котрі стоять ще на фазі старих листів д. Вартового, то нехай і наша передня розмова з ним зостанеться так, як була вона написана (Зовсім в духу перших листів д. Вартово-

вого написана „*Profession de foi* молодих Українців”, напечатана в „Правді”, „Ділі” й „Буковині”). А з новими думками д. Бартового, чи з новими відтінками їх, ми поговоримо осібно.

Перш усого перепишимо до себе початковий уступ з ХІІІ-ого листу:

„Перші ХІІІ „Листів з України наддніпрянської“ писалися ще тоді, як „Буковину“ пускано в Росію, і писалися з огляdom на цензуру. Тим чимало вісталося ся там недобаляканого. Між іншим сказано там (в листі про програму молодих свідомих Русинів-Українців), що мусить Русини-Українці дбати про те, щоб відмінив ся сьогочасний режим у Росії та щоб піднісся добробут народній. Одже в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, а тільки те, що сей режим мусить відмінити ся радикально і першим ступенем до того мусить бути конституція. Так само і що до добробуту народного, то розуміли ми, що свідомі Українці-Русини ніяк не можуть погодити ся з тим, щоб і далі на Вкраїні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працьовникові.

„Не тільки як просто люде, але й як українські націонали мусимо ми дбати і про інший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ бороти ся за свої наційні права й виборювати їх: без добробуту народного неможлива єсть річ довести робітній народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічувати ся, а тепер сього нема, бо все його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба.

„Ось через ціо мусимо ми усякими способами розвоєюджувати у Росії ідеї конституційні — не тільки другом, але й просто словом. Ми повинні виразити собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий Русин-Українець повинен бути конституціоналистом. Постановивши собі сю тезу яко не обхідну, ми від разу перестанемо хитати ся на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряду: ласки в него ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Отож на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами „самостайність українсько-руської нації“ мусить стояти слова конституція в Росії, яко спосіб здобути нові країці порядки.

„Третью тезою на тому-ж прапорі мусить бути добробут народній, і щоб досягти його, мусимо поки що робити на тому полі, яке заставляє нам російський

уряд, а як здобудемо конституцію, то їй на ширшому, бо ж добробут народній розуміємо ми не які паліятивні полекспанії там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча заадалегідь і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад.

„З отсими трьома тезами на своїму прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднати ся з тими, хто прихильний буде до них. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певне здобудемо прихильності від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдо-поступовців Москалів, що не можуть ніяк погодити ся з думкою про українську наційну самостайність) і зможемо гуртом, в купі з ними, швидше подужати реакцію і здобути собі людські права“.

Хто зрівня отсей уступ з відповідними місцями попередніх листів д. Вартового, а надто в справі соціальній, той побачить, що тут єсть не сама тілько редакційна (для цензури) відміна. В нових словах д. Вартовий по соціальній справі просто став на точку практичних соціалістів, не дожидаючись, поки в кінець виясниться спор між індівідуалізмом та колективізмом. Зрештою ми не станемо споритись з д. Вартовим про генезу його думок, а вдовольняємося (радіючи!) і тим, що і в політичній справі, і в соціальній він згодився з думками наших радикалів.

Дуже приблизився д. Вартовий до них і в других точках. Ми, особисто, мусимо занотувати, що він став значно милостивіший і до нас. Непасний Драгоманов вийшов у него вже не зрадником, котрий „за шмат гнилої московської ковбаси продає матір-Україну“, а хоть і „московофілом“, або „прихильником до Москви“, та все таки таким, котрий „зостається на українсько-руському ґрунті, не зрикається своїх народності і працює йай на користь і добро, як те робив Микола Костомаров“.

Хоч нам трошки ніяково, а ми мусимо сказати два слова з поводу такого суду д. Вартового, не ради себе, а ради того, що єсть уже і згодом ще буде більше земляків, котрі опиняться в такому ж стані, як і ми. Не без користі буде вияснити той стан. Хоч для нас компанія з Костомаровим аж занадто почесна, та ми мусимо зреагувати дої чести, вказавши д. Вартовому на ріжницю часів, в котрі склалися думки знаменитого історика і наші, а також на ріжницю обставин особистих і історичних. Костомаров був український славянофіл, вирошений виключно на російськім ґрунті, дальше котрого справи йому виявлялись досить неясно, мало торкали його. Почувши себе Українцем, Костомаров надав славянофільству свому феде-

ральний характер, та все таки виявляв собі славянство чимсь осібним від іншого світа і непремінно авіааним в Росію. З такими думками він виложив програму кирило-методієвського брацтва, навіть не натякнувши й словом на долю неславянських народів ні Росії, ні Австрії і Балканських еторін, з котрими, як напр. в Руминами і Мадярами треба ж було знайти якийсь лад у Славянських Сполучених Штатах, проектованих Костомаровим від Адріатики до Берингового моря *).

Ми ж, за дозволом д. Вартового, зовсім ніякий філ, ні українофіл, ні славинофіл, а просто Українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (*homo nationis ukrainicae*, на манір того, як були колись *christianus nationis anglicanae*, *gallicaе*, *germanicae* etc.), а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в книзах тільки, а в житті з земляками австрійськими, зблизитись з ними, поділитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і нарешті працею. По праці в останні роки ми мабуть чи не більше стали Галичанином, ніж російським Українцем, а що до „прихильності“, то ми стілько ж „прихильник до Москви“, як і до Австрії.

Вся наша прихильність до Москви суб'єктивно національна зводиться на те, що ми радо читаемо Пушкіна, Гоголя, Тургенєва і т. і., — так майже таких „московофілів“ тепер чимало і між Француазами, Англичанами і т. і. А об'єктивно — політична прихильність наша до Москви зводиться лише на те, що ми, не бачучи ніяких сурвоздних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великорусами, як також і членами других народів Росії. Тілько ж і д. Вартовий не думаинакше про сю справу!

Подібно тому ми прихильник і Австрії. В одміну Костомарова і товаришів, ми зовсім не думаємо про політичну єдність Славян, як про справу по меншій мірі занадтодалеку від нашого віку, і також мало інтересуємося поділом Австрії, як і Росії. Ми думаємо тілько про те, як би могла поліпшитись доля наших земляків-Русинів в Австрії через уживання тих свобод, які вже за ними признані, і через політичні реформи ще будучі, з котрих деякі, напр. загальне виборче право, вже требують собі значні маси австрійських народів, як Німців та Чехів. Хоч і не маючий австрійських політичних прав, ми все таки літературно

*.) Завважаємо, що попікшись на кир.-метод. брацтві, Костомаров опіеля своїх політичних думок не висказував ясно.

працююмо на свою долю для такого поступового „австрійства“ серед прикарпатських Русинів *).

Звернувшись більше уваги на цю рів в праці нашій і наростаючого гурту наших товаришів, русько-українських радикалів, д. Вартовий мусить признати одну, на перший погляд чудненьку, а з рештою натуруальну прояву, — а власне, що ми, хоч отверто признаємося, що читаемо а більшим смаком якого небудь Тургенєва, ніж плохих сучасних українських беллетристів (бо раз виробленого літературного смаку заховати годі!) — на ділі далеко менші Росіяне, ніж ⁹⁹/100 придніпрянських українофілів, котрі, в противність всем своїм фразам, все таки головами й серцями живуть у Росії і навіть галицьких справ на стілько не знають, що не потраплять з ким із Галичан брататись, і коли хто з них почнуть на що рахувати в Австрії, то потраплять власне на тамтошню Победоносцевщину. Чи ми, при такій нашій прихильності до Австрії і до Москви вкupi, посуваемо наперед український автономізм, чи ні, — нехай роздума сам д. Вартовий.

А тільки роздумавши над цею справою і деякими з нею близько порідненими, д. Вартовий і зможе вірно оцінити теперішній русько-український радикалізм, котрим він в усікім разі заінтересувався.

Д. Вартовий вже рішуче признає заслуги того радикалізму, та все таки дивиться на него неісторично і не практично, а до того й підходить до справи дуже сентиментально, і через те не може власне дати ради і в тій точці, котра так болить його, а власне в справі „братовбійчої борні“ межі галицькими народовцями і радикалами.

Seid einig... einig... einig...! кличе на д. Вартовий словами Шіллерової особи, котра кликала до того самих швейцарських конфедератів, а зовсім не конфедератів, Гесслера і Ейнайдлерських монахів у купі! Останнє було б скрайнім сентименталізмом, котрий би привів до руїни власне справу швейцарських конфедератів.

Д. Вартовий, починаючи обговорювати борню галицько-українських партій, нагадує борню козацько-українських партій у XVII ст. Порівнане недоладне! Не будемо говорити про те, що навіть на ту стару боротьбу не можна дивитись з самого лише сентиментального погляду. Відкинувшись тодішні гурти чистих егоїстів, і тоді натуруально було, що одні українські козаки думали врату-

*) Певно, колись і Галичина політично зближиться з Україною російською, як і всі Славянини між собою, та се маєтъ буде тілько тоді, коли виробиться якась всеєвропейська федерація. Але се справа далека, а тепер на чераї стоять перероб готових уже держав так, що в них людям було жити заносно.

вати „матку-Україну“ союзом з Москвою, другі — з Польщею, треті — з Туреччиною (подібні незгоди були тоді скрізь по світу), — треба зважити, що основи незгоди нових партій власне не такі, і ще натуральніші. Незгоди нових партій розкладаються на лінії горизонтальній, а не вертикальній. Ханенко, Дорошенко, Самойлович і т. і. власне не ріжнились політичними, чи культурними думками, а лише думками про практичні способи ратування козацтва загорянчими союзами, чи підданствами. А тепер скрізь єсть партій консервативні, чи поступові по справам нутрішнім: політичним, культурним і соціальним. Еиніг... вони не можуть бути, бо й такий миролюбець, як Христос казав же: „не мир принеси, але меч!“ Сам д. Вартовий признає кориєть від критики радикалів, котра зробила те, що „темп українського життя пошищував“, тоді як перед тим воно „ставало якимсь задубілим і мертвим“.

А до того д. Вартовий невірно уявляє собі найелементарну історію галицько-українського радикалізму. Він дуже помилляється, коли виводить його тільки з 1890 р. в часу заосновання формальної „русько-української радикальної партії“. Ми вже нагадували дійсну історію радикалізму в Галичині, а поводу статі д. Арабажина. Не будемо тепер повторятись. Скажемо лише, що радикалізм в Галичині з'явився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького „Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, котра і тепер продається в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або московофілі, як Лавреський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців в ріжними „діпломатичними“ цілями і котрих народовці приняли до себе теж по дипломатії. Але з народовецьких видань від часів „Мети“ аж до самої „Правди“ Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лише у тому, що народовці самі не брали в суръоз тих фраз — і перелякалися страшно, коли в 70-ті роки молодші люди, підперши стари „українсько-хлопоманські“ думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести їх думки із етін кружкових у маси народу, не боючись переслідувань, майже завше противуаконних у Австрії.

Народовці перші підняли „браторобійчу борнію“, приставши до московофілів, котрі в 1877 р. з поводу першого процесу Павлика і Франка публично пожалкували, що в Австрії нема Сібіру. Хай д. Вартовий прочита в „Правді“ тодішні статі напр. Володимира Барвінського — Мойсея теперішніх львівських народовців, — то й побачить, хто

перший підняв роабрат, ба навіть, хто при тому явився рішучим ренегатом прінципам української демократії, — „хлопоманії“ чи „народовства“.

Не глядючи на те, ще в 80-ті роки теперішні старші галицькі радикали (Павлик, Франко і др.) пробували знайти спільний з псевдонародовцями ґрунт, пишучи в „Правді“, „Дѣлѣ“, „Батьківщині“, але скоро вияснилось, що вони мусять самі або стати ренегатами, або відійти на бік, а напр. Павлика так „Дѣло“ просто „виелімінувало із суспільності“ *).

Що-ж оставалось робити радикалам (т. є. консервативним народовцям), як не скласти зовсім осібно свій гурт, свої органи, а далі полемізувати з народовцями, при чим йим прийшлося боронитись навіть від того, що тепер обурює самого д. Вартового, то б то від брехні, буцім то вони не признають самої національності української. Що-ж? ліпше було, як би всі галицькі радикали 70-тих років вибрали собі долю д. Белея, котрий з редактора радикального „Світа“ став редактором консервативного „Дѣла“? Хай скаже про се просто д. Вартовий, і тоді тілько можна буде з ним розмовляти ясно про „братовбійчу війну“, котру б то „осуджує уся съвідома українсько-руська інтелігенція на Україні російській“.

Д. Вартовий натяка на те, що подібна війна іде і в російській Україні. Про се ні нам, ні йому не вільно говорити докладно. Треба ждати часу, коли *quidquid late ad praecepit*, а поки навіть терпіти богато крутанини і брешонь. Тілько ж все таки ми можемо нагадати досить звісні факти. Так всі знають про рішучий для свого часу радикалам Шевченка і „хлопоманії“ 60-тих років. Далі ще в 1873 р. кілька десятків російських українолюбців послали

*) Я від себе нагадаю д. Вартовому, що народовці не терпіли їх мініштим моїх народо- і свободо-любіх переконань, при спільній праці з ними. Так напр. за час моого редагування „Батьківщини“, в першій половині 1889 р., — котру я вів, як може переконатись д. Вартовий, по самим поміркованням, хоть злісно, твердим, поступовим прінципам, яких мусить держатися усікне народолюбче видання і в якими пеши згодиєся б і д. Вартовий, — мені прийшлося претерпіти страшні муки в борці з народовцями майже за кожду стрічку, написану по тим найпоміркованім прінципам. Д. Вартовий ледви ї повірить, що одни із тих прінципів, із яких народовці найбільше воювали зо мною, — віротерпимість! Нарешті народовці стали рішучо дотрагатися від мене: або перемінити ті свої прінципи і робити, як вони скажуть, або зложити редакцію. Я, звісно, вибрав остаточне, — і народовці росписалися в своєму постуку зо мною у 24 ч. „Батьківщини“ за 1889 р. Секи був час, коли народовці і найдружелюбніші відносилися до мене, як і я до них. Д. Вартовий може собі адумати, як поступали народовці зо мною на Kriegsfuss — і, котрий тривав з самого нашого виступу в 70-х рр. — М. Павлик.

во Львів, з поводу заходів о. Качали оснувати консервативно-українофільську партію, союзу з польськими магнатами і клерикалами, отвертій лист, в котрому виложили прінципи ті ж самі, що лежать в основі теперішніх радикальних програм (Лист, напечатаний в свій час у „Правді“, перепечатали ми в наших Австро-руських Споминах). В 1876 р. значні кружки Українців заложили отверто економістичне видання „Громади“, і я можу запевнити д. Вартового, що редактор „Громади“ не був ні ініціатором йїї, ні найбільше радикальним в тих кружках, а одним із поміркованищих.

Але незабаром у тих радикальних українських кружках сталає „невидержка“, котра дійшла до того, що деято з закладчиків „Громади“ почали брататись з йїї ворогами, як Вол. Барвінський і К-о, зближатись з людьми, котрі не мали нічого спільногого з поступовим рухом 70-х років, а далі почали всякими способами споняті звіст політичних думок на Україні для якогось „культурництва“. На решті на тому мертвому болоті, котре по трохи прикрило українство в 80-ті роки і котре признає за таке сам д. Вартовий, виросли квіточки „нової ери“, перед котрою навіть програма Качали 1873 р. була поступовством *).

Д. Вартовий чомусь обминає сю „нову еру“, а тим часом вона гра рішучу ролю в тій „бреховій війні“, яку він осуджує в імені всіх Українців. Нова ера була суммою і вінцем розмайтого ренегатства проти прінципів українського руху 60-х і 70-х років, ба навіть проти всіх живих основ українства, по крайній мірі з 40-х років. Між іншим ся нова ера в своїму початку, в 1891 р. проявила себе в такому факті:

В Коломийщині самі селяни Русини поставили кандидатом на виборах у раду державну д-ра Даниловича, котрий був одним з тих радикалів, що підpirали народовецьких кандидатів на сеймових виборах 1888 р. Ми готові прианати, що радикалів між виборцями в Галичині чисельно в меншості (більшість там і досі мають зрештою не народовці, а москвофіли). Тілько-ж в країнах з розвитою політичною совістю, як напр. в Швайцарії або Англії, більшість ніколи не хоче зовсім подавити меншостів, а дав і їм голос в парламентах. Для того тепер у Швайцарії вводиться спеціальне „пропорціональне представительство“, а перед тим політичні партії держалися авічно вписувати

*.) Нагадаємо, що в 80-ті роки по всій Росії пройшла спеціальна мгла, котру прекрасно характеризував поет Жемчужников у словах:
вдруг стало неінав'єтно,

Что глупо, что умно, что честно, что бесчестно, —
і в котрій героям часу мусів стати Щедринский „Іван Непомнящий“.

в свої листи кандидатські і певне число кандидатів оппозиційних партій. В Англії часто в певних округах партії не ставляють своїх противуандидатів, а не так давно була там дуже поучительна пригода: з'явилася серед селян (крестин по нашому) агітація, що б зложити осібну свою партію, то ж кілько панів зложили гроші на кошти виборців, що б кандидат твої партії (A g e h) пройшов у парламент: нехай, мовляв, він там викаже, чого власне хоче нова партія.

Що ж сталося у нашій Коломийщині в часи „нової ери“? Поляки не поставили свого кандидата проти д. Даниловича, а поставили його народовці і побідили за поміччу поліції, Поліків, Жидів, і — москофільських попів! А тим часом один радикальний депутат в парламенті не пошкодив би народовцям, коли б нова ера справді мала на цілі здобути реальні уступки для народу, а не притупити його опозиціюмагнатсько-клерикальній партії, то б то не була тенетами, в котрій піймались і ліші з народовців!

Ми вже казали і ще скажемо, що радикали, виступивши рішуче проти „нової ери“, виратували честь українського прапору і в Галичині, і в Росії і певні, що се не забаром признають за ними не тілько д. Вартовий, а й більше консервативні українолюбці, коли білаче пізнають справу.

З цього огляду ясно видно, що по своїм прінципам русько-українські радикали зовсім не нова фракція, котра буцім „відбилася зовсім на свій шлях“ недавно, три-чотири роки назад а властиво стара, оснівна партія демократично-українська-колишня хлопоманська, народовецька і т. д., — а що власне теперішні народовці, україноФільські консерватори, новоєрці і т. д. суть роскольниками, а то і просто ренегатами, деякі навіть в моральному смислі цього слова. Бо що ж можна сказати напр. об тих, хто в 1888 р. писав проти «зауцтва галицьких єпископів, а в р. 1890 виробляв нову еру, в котрій ті єпископи признані духовними і політичними головами Руспінів?! Про других ренегатів поки промовчимо.

Чуючи за собою такий гріх, новоєрські круглі і ренегати кинулись боротися з радикалами такими способами, як упевнити українську громаду, а надто в Росії, куди важко доходити австрійсько-руським виданням, що буцім то радикали просто москофіли, арадники своїй нації і трохи не прямі сторонніки „культури російських урядників“.

Навіть по першим листам д. Вартового видно, що в кругах людей нових і дальших від центрів українського руху 70-х років такі брехні почали було пускати корні.

Але не забаром правда мусила вияснитись, та й нова ера Романчука мусила лопнути, що б замінилася новішою ерою „Правди“ д. Барвінського, то б то чистісінським ультрамонтанським клерикалізмом, проти котрого рішуче виступа д. Вартовий.

Тепер, після нових листів д. Вартового, ми можемо сказати, що по крайній мірі в справах політичних і соціальних нема практичної ріжниці в думках наших радикалів і тих націоналів, в імені котрих говорить д. Вартовий. Теоретична ж ріжниця зводиться хиба на те, що одні йдуть до цілів національних (автономія і розвиток нашої нації), виходючи від принципів всесвітнього поступу, а другі йдуть до сих принципів, виходючи від основ національних. Можна споритись чисто науковим способом про те, яка вихідна точка вірніща, певніща для поступу, користніща для національності, — але воюватись з поводу такої негоди було б справді братобівством, або навіть самовбивством.

З його погляду ми власне не розуміємо, чого хоче від радикалів д. Вартовий, сопоставляючи їх з народовцями, а надто галицькими, в своїому критичному огляді. Він захида радикалам речі або дрібні, або чисті непорозуміння (докторальний тон в загалі, самохвальство в „Хліборобі“, висміюване анонімів і псевдонімів, і деяких буцім то достойних пошани людей, вищукуване у народовців ретроградних ідей, захвалюване усего московського і т. д.). Про дрібниці нема що говорити. Радикали самі бачать їх у себе і в своїх може більше, ніж д. Вартовий, і по товариському поправляють їх і навіть печатають в „Народі“ поправки сторонніх. Про більшу частину заклідів, котрі робить радикалам д. Вартовий через непорозуміння, вже було говорено в „Народі“, і д. Вартовий мабуть просто не мав пригоди прочитати того. В усікім разі ми не маємо рації повторюватись. Вкажемо хиба на деякі грубіці помилки й непорозуміння д. Вартового.

Так д. Вартовий зовсім невірно приписує нам, що ми висуджуємо „гуртом усю народовську пресу, як нікчемну“ (про те, що б ми „обороняли все московське“ просто сором говорити!) На ділі ми напр. і в „Вѣст. Европы“, в „СП. Вѣдомостяхъ“, „Кievскомъ Телеграфѣ“ в 70-ті роки, в петербурському „Дѣлѣ“ в 80-ті роки вказували все добре, що могли знайти в праці і органах народовців. В рецензіях в „Народі“ було показано не раз добре і в „Зорі“ і в воюючій против нас „Правді“. Ми не винні, що сего доброго ми знайшли не багато і що поряд з ним знайшли мертвій гниле, від котрого ми б хотіли бачити чистою нашу рідину ниву. Далі ми ніколи не думали сміятись над літературними анонімами і псевдонімами. Ми тілько, з поводу

того, як новоєрці завіряли, буцім то в російській Україні єсть „ціла партія австрофілів“, що та Україна єсть якась свого роду велика Венеція, котра хоче відділитись від Москви й прилучитись до Австро-Польщі, вказували на те, що ми нігде не бачимо австро-українських Маціні, Менініх, Гарібальді, а лише дві-три маски, котрі в галицьких часописах іноді махають проти Росії паперовими мечами, і виводили з того теау, котру між інчим треба знати і громадянам і урядам у Росії, як і в Австрії, а власне, що ніякого політичного сепаратизму в Російській Україні нема. Не вже ж ми сим прогрішились перед чим, або перед ким небудь, а не зробили українолюбцям, а надто російським, дійсної прислуги?

В „Народі“ була іронічна замітка з поводу ліберальної замітки одного народовця про осібність моралі від релігії, і ті, хто знає як той же самий народовець не так давно, в статі, підписаній дуже прозорими буквами, рекомендував еп. Пелеша, як представителя української національної політики, — мусіли прекрасно зрозуміти смисл цієї замітки (Се лише один з багатьох примірів хамелеонства того народовця, котрого д. Вартовий вважа за поступовця тільки через те, що, видимо, мало ознакомлений з його діяльністю). Такий „поступовець“ може тільки компромітувати дійсних українських поступовців). Одна в цілів полемики „Народа“ проти народовців — є показати мішанину і несталість їх думок і заяв і між інчим доводити діло до того, щоб теперішня мішаниця думок і людей в народовецьких галицько-українських кругах, — котра іноді доходить до зовсім скандалальної розвинутості і навіть до свого роду простітутції, — скінчилася тим, щоб думки й люди „роаділися на ся“: що б чисті ретрогради, ультрамонтане і т. д. пішли в один гурт, а люди, спосібні до поступу, в другий.

Не можемо обминути одну дрібницю, розмову про котру скінчимо чимсь сурьознішим. Д. Вартовий недоволений а того, що галицькі радикали буцім то дуже довіряються „авторитету Драгоманова“ і вспілюються збити той авторитет найголовніше нагадом на те, що Драгоманов давно вже не був у Росії. Ми мусимо запевнити д. Вартового, що його думки про наш „авторитет“ перш усего досить фантастичні, а окрім того скажемо, що нічого так самі не бажаємо, як передати нашу публіцистичну роботу в більше компетентні руки, і що ми ведемо її лише на виразне бажання певних земляків наших. Що ми мусимо помилятись, — ми се знаємо, та ось біда: напр. д. Вартовий живе в Росії, а явно не знає фазів українського руху в 70-80-ті роки і через те, як ми показали, помилується на кожному ступні своїх листів, писаних, коли не „докторально“¹, то

дуже рішучо. Другі явно не знають галицьких справ, котрі часто доволі темні і д. Вартовому. Ми, викладаючи певну систему політичних думок про галицькі і українські справи, виведену нами з наочних студій, котрі ми всімлюємося піддержувати всікими можливими для нас способами, не раз кликали наших противників оспорити її також систематичною критикою І що ж? Напр. з 1889 р. — не кажемо вже про раніші часи — ми получили чимало лайок, навіть клевет, чимало фраз на дешеву тему: „д. Драгоманов вже не був у Росії, не знає справ у Галичині“ і т. д., перекручувань наших слів, і ні одної систематичної критики наших думок і навіть ні одної фактичної поправки нашої помилки!

Сам д. Вартовий виставляє проти нас тілько вину не нашу, а якогось кружка радикалів, котрий би то, повіривши нам, що буцім то народовецька печать нічого не варта, почав читати „Галицьку Русь“. Але перш усего ми за чужу вину не відповідаємо, а далі ще треба розібрати сю естрашенну вину. Про те, що б який небудь радикальний кружок поділяв реакційні тенденції „Галицької Русі“, смішно й говорити. Далі треба ж памятати, що між тенденціями „Гал. Русь“ і народовецьких редакцій нема ріжниці, окрім у точці про відносини національності малоруської до великоруської. „Галицька Русь“ виразно говорила, що вона підписується під „програмою Романчука“ за виємкою лишеньєного одного пункта. „Православіє (унія), самодержавіє (батьківська рука „Правди“) і народность“ („національні святощі“) однаково — основи програми як галицьких москвофілів, так і народовецьких органів — так що ті радикали, котрі читали „Гал. Русь“, по часті тенденцій не дуже оскоромились. Певно ж вони читали „Гал. Русь“ не ради тенденцій, а ради фактичних інформацій про Галичину, а надто економічних.

По правді ж кажучи, таких інформацій іноді більше знайдеш в органах москвофільських, ніж в народовецьких, а надто новоєрського часу. Ставши партією урядовою, народовці мусять накривати соромливим покровом болячки австроруського життя, тоді як москвофіли, все таки як опозиція, хоч дуже не мудра, іноді їх відкривають. д. Вартовому з товаришами нема іншого способу привернути своїх сусід радикалів до читання народовецьких органів, як склонити їх органи до того, що б вони консеквентно критикували австроруське життя з точки демократичної.

Тепер у Галичині починається ще один кур'оз, послідки котрого, чого доброго, хто небудь теж поставить нам в вину.

Скрізь в Австрії ведеться поступовими партіями агитація за загальне виборче право, котре між інчим одно тілько може дати Русинам достойне місце в соймі і парламенті. Галицькі радикали ведуть єю агитацію серед свого народу, як можуть, енергічно. Москвофіли починають приставати до тої агітації, а народовці, а надто львівські і їх органи, йй противляться. Коли галицькі московофіли рішуче приймуть в свою програму загальне виборче право, то не тілько демократам в наддніпрянській Україні інтересно стане читати їх органи, а може й галицьким радикалам прийдеться в сій точці ветупити в компромісі з московофілами, хоч стала солідарність між сими партіями неможлива. В Галичині слуиться подібне тому, що ми бачимо скрізь в політичному світу, — напр. у Швейцарії, де соціалісти і консерватисти, не зрикаючись своїх ріжниць, солідарно добиваються пропорціонального представительства, котрого не хотять тамтошні радикали (буржуазні), що мають, при авічайній виборчій системі, в своїх руках парламентську більшість. Звісно, радикалам галицьким, котрих національні думки однакові з народовецькими, було б лішче йти вкупі з народовцями в сій справі, — так що ж робить, коли народовці противляться виборчій реформі, котрої требувє вся демократія в Австрії?

Коли д. Вартовий зна в російській Україні „авторитетних“ людей, то нехай би він намовив їх порадити галицьким народовцям перемінити їх явно скандалну політику хоч в сій точці. Се було б і актом практичного миротворця російських Українців перед галицькими народовцями і радикалами.

Ми назвали вище миротворство д. Вартового сентиментальністю. Ми назевмо його ще й зовсім порожнім. Посередник проміж воюючими державами, мировий судья, не говорить сторонам: *seid einig.. братя, любите другъ друга!* і т. п., а ставить перед ними ясні точки для миру. Д. Вартовий сего не робить і через те все його миротворство не має ніякої вартості. Хай би справді д. Вартовий і другі „авторитетні“ патріоти українські котрих болить „братовбивча війна“, попробували напр. намовити галицьких народовців пристати до агітації за загальне виборче право, а окрім того в скоро будучих виборах депутатів у сойм, а далі в державну раду, відстутили радикалам певне число посольських місць хоч мінімальне.

Горе тілько, що ми наперед не віримо в щасливий кінець такої, чи подібної миротворчої програми серед народовців, а надто львівських, котрі ніяк не зважаються рішуче

стати до опозиції (фракція Романчука, „Діло“) або навіть розірвати з польськими панами і ультрамонтанами (фракція д. Барвінського, „Правда“). Ми навіть бачимо перед собою перспективу „братовбивчої війни“ між самим д. Вартовим і львівськими народовцями. д. Вартовий у своїх остатніх листах став власне на ту точку, на якій „азъ грѣшный“ стояв перед Галичанами в 1872-73 рр. Він торкнувся критично народовецької пресес і товариств і показав такі яскраві приміри ретроградності дд. К. Устіяновичів, Верхратських, „Просвіти“ і т. і., які і в „Народі“ не часто появляються. Вже „Діло“, перепечатавши закиди д. Вартового проти радикалів, а додатком і свого перцю, — про його критику народовців замітило: „мним хиби народовці в не зовсім справедливі“ (Так самісінко „Правда“ 1872-75 рр. говорила про мою критику!)

Що ж далі буде? Хиба д. Вартовий спинить свою критику ради миру?! Він розсказав, як ценаура „Просвіти“ заборонила, як „атестічну“, прислану в України брошурку — переклад статі Левкова, писателя, котрий в Росії належить до консервативних, пропущеної там ценауорою. Коли хто скаже на те д. Вартовому: *seid einig .. mit den Censoren der Proswita!* то д. Вартовий відповість: „єт така-ж дурниця, як проповідати: вівці, обніміте вовків!“ Коли д. Вартовий, як можна думати, чоловік енергічний, то він помимо „Просвіти“ надрукує ту брошурку, далі другу, третю, відповідні своїм поступово-радикальним думкам. Москвофіли закричать про нігілізм. Народовці тоді мусяття заявити, що вони „воліють ліпше взяти розбрать в Україною, ніж піти за такими лжепророками“ (див. статю Вол. Барвінського проти нас у „Правді“ 1876-76) і навіть, що б виправдати свою анахтему проти д. Вартового, знайдуть у него „московільство“, напр. в тім місці його нових листів, де він ставить російську пресесу вище галицької. І підуть д. Вартовий і приятелі його в „кошища“ на страшному суді народовецькому.

Чи не ліпше було б йім і не ждати того суду?

Ми вже мали пригоду сказати д. Хв-ові, що справу рішучого розриву між галицькими народовцями-консерваторами і щирими поступовцями серед українських націоналів уважаємо за непремінну. Остатні листи д. Вартового ще більше впевнюють нас у тому. Даремні будуть усі заходи людей, як д. Вартовий, вивести напр. „Діло“ із його туману, або „Правду“ із крутійства і ультрамонтанського клерикалізму, а тим часом сей туман, крутійство і клерикалізм будуть де далі все більше компромітувати український рух і в Росії. Коли в тамтошніх кругах українолюбельських ознак галицького народовства знайдуть собі достаточно

прихильників, то кругам тим прийдеться або затягтись в конечну деморалізацію, або „розділитися на ся” і тоді ширі поступовці з тих кругів муситимуть шукати собі осібних від „Діла”, „Правди”, а може й від „Зорі”, органів у Галичині. Чи вони згодяться на чому небудь з галицькими радикалами, що б закласти спільний орган, чи заложать євій осібний орган, — се в суті всеє одно. Можна тілько бажати, що б се сталося як найскорше, і що б при тому поступові націонали українські вислали від себе своїх людей у Галичину для впорядкування там свого органу.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах необхідна. З самого XVI ст. свобода Англії і Шотландії, далі Франції, Германії, Італії, Венгрії, не обійшлася без еміграції і еміграційної літератури. Не обійтися без того і свобода України. Тепер же наближаються часи досить гострі. Всі західні Європа, до котрої *volens nolens* привязана і Галичина, тепер очевидно увійшла в період зросту радикальних рухів. Росія не може застатись довго при теперішній реакції і апатії, бо інакше, окрім усего іншого почне вмирати з голоду і т. і. Український національний рух в Росії не може стати консервативним, по програмі Качали, Романчука, Барвінського і т. п., бо інакше сам на себе накладе руки. В Росії довго українське поступовство не могтиме себе заявити навіть літературно. Остається юму одно — шукати собі трібуни і ґрунту для праці в Галичині...

Чим скорше, тим ліпше!

Ми мусимо додати, що тілько тоді, коли російсько-українські поступові націонали рішучо ворганізуються як осібний від галицьких народовців гурт, може статись і спасений поділ між самими сими народовцями. Ми знаємо, що далеко не всі ті народовці, а надто на провінції, згаджуються в тими мірдайними круїжками, котрі захопили в свої руки львівські редакції і товариства та посольські місця. Особливо напр. явне ультрамонтанство „Правди“ та опозиція народовецьких політиків загальному голосуванню обурює многих народовців. Тільки ж ся народовецька лівиця не знаходить в себе сили показати свою независимість і все плететься за львівською правицею, котрою керують люде або недоглядні і необразованні, або чисті круті і карієрісти. Може організація рішучих поступовців в російській Україні спасе з сеї народовецької лівиці тих, хто ще спосібний спастись. А на переробку на ліпше львівського генерального штабу народовців — даремна надія. Воловодиться з ними — даремна тратя часу.

Так як же? спита хто небудь. Попередній лист ви кінчили на мир, а тепер говорите про війну? Тілько ж ми ніколи не стояли за мир во ввіма на світі. Се було б сентиментальністю, або просто дуростю. Як і в попередньому листі, так і тепер ми стоїмо за мир, або за толеранцію між відтінками, так сказати квантітатівними, серед українських патріотів і поступовців, між рішучими відрубниками української національності і тими, хто признає її близчі звязки з Москалями, чи з Поляками, між поступовцями радикальністю, чи поміркованістю. Але ми рішуче стоїмо за чистоту думок квалітативну і значить за рішучий розібрат українських поступовців в усіхм ретроградством і щирих людей між ними з крутістю. Ми думаємо, що нові листи д. Вартового приблизили час і такого миру і такого розібрату.

М. Драгоманов.

Париж
30 Августа 1893.

Від редакції „Народа“. Як бачите з дати, Листи ш. автора скінчені ще перед п'яти місяцями. З того часу, в справі виборчій, серед народовців змінилось мало. З противників загального голосування, народовці раптом усі заявились були за проектом гр. Тафого, що досить близький був до загального голосування. Але-ж з упадком гр. Тафого і його проекту, дотеперішні народовські провідники, опять покинули думку про загальне голосування, і отсе недавно у соймі д. Романчук поклав внесок тільки на безпосередні вибори по селах, на основі теперішньої ординації виборчої з поділами на курії, тим часом, як усі свідома людність у Галичині, Русини й Поляки, селяне і міщане систематично домагаються загального голосування. З народовців навіть опозиціоністи обзываються за загальним голосуванням досить несміливо і неясно, між тим як усі московофіли рішучо стали добиватися загального голосування, за котре послала петіцію в раду державну навіть „Русская Рада“, що в руках давніших московофільських реакціонерів, — з більше чим 25.000 підписів!

Більше рішучо виступили провінціальні народовські опозиціоністи протів ново-еретва д. Барвінського і др. Між інчим, на вічу в Дрогобичі 29. декабря 1893 р. др. Евгеній Олесницький, адвокат зі Стрия, один з найчільніших народовців, критикуючи фідеїкоміси, сказав таке:

„Всі партії поступові противні фідеікомісам і в своїх програмах домагаються занесення їх. Як же-ж супротів того назвати поступоване посла, котрий вибраний з сільської курії, і хоч заявляє себе Русином, не лиш голосує, але промовляє за заведенем нових фідеікомісів в Галичині? (Голоси: Барвінський! арадник! сумно!).

„Правительствений комісар (Русин-попович, Нападівич) звертається в тій хвилі до предсідателя, щоби зборонив бесідникови промовляти в той спосіб про послів“.

„О. Давидяк (предсідатель, московфіл) відповідає, що діяльність посолів вільно критикувати.

Др. Олесницький говорить перед того дальше: Так є. Барвінський! І яким богам служить сей брідсько-каменецький посол, що без сорому на лиці сам топче ті інтереси, котрі повинен заступати і боронити?

„Правительств. комісар збороняє бесідникові говорити на той темат.

„Др. Олесницький. Даруйте, пане комісаре! Я не знав, що той посол тішиться особлившою протекцією правительства. Але загал висказав уже свій осуд всенародний і, може бути, сей голос народу приглушить у совісти сего посла ті панські оплески, для котрих ставув протів інтересів мужика (Голоси: „Славно!“ (Дивіть „Дѣло“ 1893, 283).

Після того, як народовці-реакціонери, по волі польських панів і руських князів церкви, стали йти в гору, — вибір д. Вахнянина в раду державну і д. Барвінського в сойм, — особливо після остатного, — стала проявлятися більше рішучко і оппозиція тому реакціонерству нашіть серед львівських народовців.

Ми бажали би горяче, щоби та народовецька опозиція ново-ерству видержала, і тоді прихильники думок д. Вартового а Українців найшли би тут натуральних союзників, і поступове українське народовство вибило би на свою первісну дорогу.

З поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового.

(З „Буковини“).

Увага від автора. Перепечатуємо тут з „Буковини“ і наші замітки з поводу XVI, XVII і XVIII Листів д. Вартового. Робимо се не лише для того, щоб поправляти неточності нашого оппонента (се було б ділом безконечним, бо він майже ні разу, викладаючи наші думки, не обій-

шовся без неточностів), а для того, що в сих увагах ми доповіємо ту систему думок, котра виложена в попередніх наших Листах. До того ми і в сих увагах старались, при всій можливості, нагадати історію важніших боків українського руху в остатні 20—30 років, напр. в справі відносин між російськими Українцями і Галичанами, в справі популярної літератури і т. і. В Росії звичайно історію новіших часів не дуже то знають, а історію думок і праць, котрі виходили в приватних кружків, всого менше. Тим часом правильний поступ не можливий без знати минулого, бо інакше нові діячі будуть повторяті старі помилки, або з новим трудом відкривати Америки, котрі вже були відкриті колись і т. д. і т. д. З Листів же д. Вартового, як і з других ознаків, ми бачимо, що навіть між спеціальними українолюбцями тепер дуже слабо звісні багато в характерніших прояв громадської думкі і праці в остатні 20-30 років на Україні і в Галичині. То ми думаємо, що хоч короткі огляди деяких з тих прояв не будуть зовсім алишніми.

І я можу сказати, що за любки прочитав XVI-ий лист д. Вартового, посвячений моїй відповіді йому, напечатаний в ч. 20—22 і 24—25 „Буковини“ сего року. З нами сталося таке, що рідко буває зі спорщиками, то-б то, що ми власне прийшли до одного, по крайній мірі в головних точках спору, хоч говоримо не одними словами. Ще для ліппої згоди скажу кілька слів з поводу остатнього листу д. Вартового, поправляючи його дрібні неточності й пояснюючи деякі свої погляди.

Обговорюючи справу літературного образовання Українців у Росії, я вказав на те, що там батьки мусять давати своїм дітям окрім Шевченка, ще Пушкіна, Лермонтова, — і кажу: „Не судіть строго тих батьків, бо на світі єсть інтереси і окрім етнографічного патріотизму“; д. Вартовий передає мої слова так, буцім я „гужу етнографічний патріотизм, какущи, що в інтереси і висші від його“, — а далі каже навіть, що я „глузую з етнографічного патріотизму“. Думаю, що неточність д. Вартового тут явна без дальшої розмови. Тепер я додам, що я не тільки не думаю глузувати з етнографічного патріотизму а дуже ціну його як одну з підстав солідарізації людей, та лишень думаю, що одним ім люде не живуть і не можуть жити. До него треба ще чогось.

Далі д. Вартовий каже: „Д. Драгоманов у своїх „Чудацьких думках“ жаліється, що його опоненти не по правді виводять з його коемополітизму, що мов би він арадив ук-

райнетво і через те відкидають частину його роботи^а. Заявляю, що я нігде не висказував жалю подібного тому, який приписує мені д. Вартовий в підчеркнутих словах, по крайній мірі не думав висказувати такого жалю. Він був би неприличною претензійностю завше, а в моєму стані емігранта, котрого писання заборонені і в Росії, а часто і в Австрії, зовсім чудним. Я не жалів ся і на те, що деякі земляки візували мене зрадником, або й просто Москalem, а лишень візував на се, як на ознаку сили аргументації певної партії наших старомодних національників.

Д. Вартовий все дивується моєму поділу літератури руських Словян на „російську, великоруську, українську та галицьку“ і ставить ? ? коло слів „великоруська“ і „галицька“. Не буду говорити про літературу великоруську, а скажу слінше про поділ літератури галицької від української, щоб хоч пояснити свою думку, коли не переконати д. Вартового.

Я вже заявив, що дивлюсь на розвиток літератури і її вагу для певних громад з погляду не самої тілько мови і етнографічного ґрунту певних країн, а з погляду всеї суми історико-культурних обставин. З остатнього погляду вийшло напр. те, що голландська література зовсім одокремилася від німецької, коли етнографічно Голландці тілько ріжновидність долині Німців, котрі живуть від Шельди до Мемеля. Досить окремі історико-культурні обставини Галичини і російської України, а через те літератури їх треба вважати, коли не за зовсім окремі, то за дуже одмінні одна від другої. Властиво се каже і сам д. Вартовий, коли строго осужжує галицькі писання. Я не буду тут пускатись в суд над ними, а вкажу тілько, і з поводу приміра д. Вартового, на те, що для російських Українців галицькі писання вдаються не до смаку і по змісту і навіть по мові. А Галичанам-же, певно, вони до смаку. Вирази до смаку, не до смаку можна взяти в сім випадку за сіонізми своє, рідне — і не своє, чуже.

Подібно тому, як я казав, що малоруська література ще виробляється, щоб зробитись самостоячою національною літературою, скажу і те, що спільність літератури української і галицької також ще тілько виробляється. Вже один факт, що в російській Україні з галицьких беллетристів не читають ся зовсім ніхто, окрім Федъковича, Франка та Кобринської, говорить на користь сеї думки, хоч і сумної.

Які умови помогли-б тому, щоб скоріше зближились, або й злились літератури українська і галицька, про се довго-б треба говорити. Я по часті говорив про се і не

раз, де инде. Тепер скажу взагалі, що російські Українці і австрійські Русини можуть зійтись лише на ґрунті інтересів демосу і всеєвропейських поступових ідей.

Не знаю, вже справді, чи говорити мені про мою, як каже д. Вартовий, Дульцинею, то-б то російську літературу. Мені дуже сего не хочеться, бо я вже думав, що вияснилось, чому і з якою ціллю я став ії Дон-Кіхотом. Та мабуть таки треба сказати два слова ще. Коли д. Вартовий зволить прочитати мої „Чудацькі думки“, писані в „Зорі“ і в „Народі“, та загляне в „Правду“, то побачить, що „чарівники“, котрі напр. називали російську літературу нічого невартою і навіть шкодливою, „продуктом жовтої крові“, ташкентською і т. д. істнували не в моїй „уяві“, а в дійсності, в котрій навіть учені люди не ради давати Галичанам Спенсера і Тена в російському перекладі. Я боронив згадану Дульцинею головно перед Галичанами ради того, що в ній тепер можна знайти культурного елементу далеко більше, ніж в галицькій літературі, і до того такого елементу, котрий, як спробовано було у „Академичному Кружку“ 1875—1876 рр., веде просто до народовства, далеко правдивішого ніж правданське. І в російській Україні я боронив єю Дульцинею лише перед тими, хто на неї дійсно нападав (а таких „чарівників“ д. Вартовий арайде між іншими і в „Правді“) і тільки ради реального краєвого матеріалу її (в тім числі і українського) і ради європейського елементу, котрого тепер в ній більше, ніж в українській. В своїх же листах у „Буковині“ я навіть і не бороню мою Дульцинею, а прост вказую факт, що такі писателі, як Гоголь, Тургенев, тепер стільки-ж рідні українській інтелігенції, як і Шевченко, — і здається, і сам д. Вартовий признає сей факт. Коли-ж на українській мові появляться ся свої Вій, Тарас Бульба, На канунѣ, Отцы и Дѣти“ і т. і., я перш усого признаю сей факт. А до того, коли в літературі українській в загалі буде більше культурного елементу, ніж в російській, то я перший буду радійцій промінати єю Дульцинею на рідину прекрасну Олену. Коли д. Вартовий радить і тепер землякам читати Гомера, Данта, Шекспіра і т. д. в оригіналах, або хоч в німецькому перекладі, то я готов підписатись під його радою обома руками. Тільки боюсь я, що не багато наших земляків піде за його радою в російській Україні.*). А про Галичан позволю собі росказати таку пригоду:

*.) Я попрохав би д. Вартового вести рахунок за 5 років і потім показати, скілько знакомих йому українських батьків довели своїх дітей до того, щоб вони знали мову німецьку, так як російську.

В 1875—1876 рр. у Відень зчіхав один молодий українофіл з Києва і добре зближився з Січовиками. Яко російський молодик, він ледви знав по німецькому, то-б то міг читати фахові книжки (арештою мушу сказати, що й знане німецької мови у нас зовсім не звичайне), але знав німецьку літературу по російським перекладам. І що-ж він побачив у Січі? — що там ніхто, окрім одного, і не знав, що у Німців єсть романісти Ауербах і Шильгаген, і через те він прохав, щоб київські приятелі вислали йому грошенят, щоб на новий рік подарувати в Січ орігінали названих німецьких писателів від імені українських братів. Я памятаю, яке здивоване і опозицію викликали ся проєсьба в наших приятелях-українолюбцях, якого труду коштувало мені, ознаколеному вже з Галичиною, випрохати таки з них грошенят на се діло.

До того мушу звернути увагу російських Українців ще на одну річ: в Росії живе між іншими ілюзіями про Галичину, ще й така, буцім то освічені Галичане добре ознаколені, коли не за змістом, то з мовою німецької літератури. Але треба завважати, що остатне було правдою до 1867-го р., коли німецька мова панувала в гімназіях і університетах в Галичині. Тепер же, коли там панує мова польська і подекуди введена галицькоруська, гімназісти і студенти галицькі часто шкандибають з німецькою мовою і через те ім часто легше прочитати напр. Спенсера по російському або по польському, ніж по німецькому. А вже про англійські орігінали і говорити нічого, коли і французьку мову рідко хто знає навіть з літератів галицьких.

Що його робити в такім стані річей? Звісно, намовляти земляків до науки, до праці, — та чи-ж багато іх послухає нашу проповідь? Працювати? та ж добра праця требує гурту!

А тимчасом треба образувати дітей, треба сіяти певні ідеї в громаді і навіть між самими сіячами... Що-ж дивного, що людина хапається за перші готові книжки на близькій мові як напр. російська? І коли д. Вартовий придивиться до речі близьше, то побачить, що найбільше кричать проти того зовсім не ті, котрі бажають, щоб Україна з Галичиною мали своїх Гоголів, Тенів та Мілів і т. д., а ті, котрі не хотять, щоб наші люди йшли далішне питомих Тредьяковських та Булгариних.

Я-б не хотів сперечатись з д. Вартовим з поводу д. Кониського, бо есть багато рацій, з поводу котрих спр наш не може йти, як би слід було. Але перед докором з боку д. Вартового в крайній стороності не можу зовсім обійти сеї речі. Я заговорив про д. Кониського лише в поводу того, що д. Вартовий поставив його в числі наших

белетристів, таких, як Нечуй, Мирний і Чайченко. Власне не хотачи замовчувати сильніших боків праці д. Кониського, я сказав, що він „має свою ціну, як писатель російський, як корреспондент деяких газет і автор деяких невеликих студій про країній справи“ (Д. Вартовий пропустив остатні слова, в котрих я розумів журналіні студії д. Кониського), — але як белетристові українському я мусів одректи значнє д. Кониському, по раціям, котрі і поставив. Д. Вартовий сам тепер говорить, що він невдоволений белетристикою д. Кониського. В чим-же я помилився? Д. Вартовий каже все таки, що д. Кониський „почав писати великі повісті з інтелігентного життя тоді, як ніхто із нас не робив“. Правда, але які повісті? Коли се повісті недоладні, то чи се заслуга, чи шкода? Повісті д. Кониського можна прирівнати до „патріотичної белетристики „Русскаго Вѣстника“ з тою одміною, що в него нема і такого сліду таланту, який був напр. у Болелава Марковича. Ми сказали-б що „українофільський“ патріотизм д. Кониського наводив його на менші реакційні тенденції, ніж тенденції „патріотичних“ белетристів Катковського журнала, коли б в недавних утворах д. Кониського не проскочила подібна-ж потка злости проти поступової молодіжи на Україні. Хто-ж в Росії признає літературні заслуги Катковських белетристів і не признає, що самою своєю манерою малиювати певні боки громадського життя, вони тілько заплутували громадські думки?

Тепер д. Вартовий вказує і на публіцистичні праці д. Кониського, про котрі раніше не було в нас розомови. Ми і тепер скажемо, що признаємо заслугу за певними публіцистичними роботами д. Кониського, власне російськими, в котрих він, здержаній рамками характеру тих російських часописів, в котрих він писав (Земство, Страна, Вѣсти. Европы, Русская Мысль) держав ся тенденцій демократичних і поступових, хоч і тут всажував іноді какі речі, як похвала еп. Пелешу, яко репрезентанту українського народного напрямку. В публіцистичних-же працях на мові українській, в галицьких виданнях д. Кониський вагав ся на всі боки між поступом і реакцією, між демосом і панством, і може служити власне приміром того, як писатель працювати і по своєму щирій, може крутитись і закручувати других, коли він стає до публіцистичної роботи, не вияснивши собі основно-культурних і політично-соціальних принципів і руководячись одним лише формальним націоналізмом, етнографічним патріотизмом. При інших, більш нормальних відносинах між російською Україною і Галичиною такі ознаки публіцистичної праці д. Ко-

ниського впали-б тільки на його писательську особу, а тепер вони наростили на лихо шкоди, котру приходить ся вияснити, хоч се і досить прикра робота, та при певних умовах і не так то легка.

При такому суді про українські писання д. Кониського ми мусимо сказати, що вони могли-б мати досить велику заслугу; з огляду на мову, над котрою д. Кониський, видимо, багато працював і котру добре виробив, так що воно-б могла служити приміром для молодих писателів і читателів. Тілько як звичайному читателю розділити мову від змісту?

Д. Вартовий ще говорить про одну заслугу д. Кониського, кажучи, „що ніхто більш за дд. Куїша та Кониського не зробив для поєднання між нами й Галичанами“. Се по часті правда, та її тут треба звернути увагу не на саму тілько форму поєднання, а й на суть його. А тоді вийде, що д. Кониський служив не стілько провідником у Галичину поступового духу, котрий жив в українському руху 60-их і 70-их років, скілько проводив на Україну формальний націоналізм, темноту думок і безпринципну емпірістику львівських народовців, і сим чимало пошкодив українській справі по обидва боки Збруча. Звісно, таку роль відбув д. Кониський, дикуючи і малому взаємному знанню між Україною і Галичиною і тій темряві египецькій, котра взагалі скутала Україну в 80-ті роки, та все таки на нему лежить велика доля одвічальності. І тепер, коли та темрява почала роходитись, свіжим Українцям прийде ся просто рвати авіаки в Галичині, вироблені за поміччю д. Кониського, і приставати до других, котрі почали було вироблятись в 70-ті роки і котрих зросту багато перешкодив д. Кониський.

Ось наша отверта думка. Нам не так то легко її говорити, але шире слово д. Вартового потребує рішучої відповіді.

Париж, 23. сентября 1893.

Р. С. В зносці до XVII-го листу д. Вартовий зачіпає справу, котра більше належить до змісту попередніх листів, а власне про те, на скілько можна признавати належчими до літератури, рідної Українцям, праці, писані Українцями з роду, але писані чужою мовою. Д. Вартовий згоджується ся брати до української літератури твори наших писателів до татарської доби, хоч і писані по староболгарському, але не хоче брати туди творів нових писателів, як Капніст, Гоголь і др., писаних по російському. Се

справа складна і ми не беремось розрубувати спор дуже рішуче. Думаємо лише, що писателі, котрі вийшли з певної нації і говорили про житє її, а також удержали певні ознаки питомого національного характеру, хоч і пишучи по чужому, повинні знайти місце і в історії літератури тієї нації, а тим паче, коли вони читають ся її інтересами. Такий власне випадок в Мик. Гоголем, котрій мало того що писав про українські речі, а ще виявив ліпше, ніж хто інший, одну з основних прикмет нашого національного характеру, — юмор, подібно тому, як Шевченко лірізм. (Якось так вийшло, що на українській мові наші писателі показали чимало жарту, по більшій часті досить низького, а юмору, або як кажуть Французи: „високого комізму“, не показали.) Через те Гоголь нам двічі рідний і, певно вістанеться таким і на віки, скілько-б не розрослась література української мови. Про теперішніх російських беллетристів, з роду Українців, тут ми сперечатись не будемо, бо з них признаки таланту бачимо тільки в Короленку, а зреクトись Гоголя на цілковиту користь Москалів, не можемо (собі дорожче коштує! як кажуть купці) і думаємо, що історик цівілізації на Україні не обмине її предвісників Гоголових: Капніста і Наріжного, так само як не обмине він і елавістів, істориків і етнографів Українців, як Максимовича, Бодянського, Костомарова і др., хоч вони і писали не по українському. (Д. Ом. Огіновський минув в історії малоросійської літератури Гоголя, але бере туди всі наукові праці про Україну вище названих учених.) Французи кажуть, що всі роди літератури добрі, окрім скучного. Подібно можна сказати і про доктрини, що всі вони добрі, окрім смішних. А доктрина, по котрій Гоголь буде для Українців нерідним писателем, в одній лінії з Моліером або Бальзаком, тоді як напр. д. Коніський буде українським класиком, стілько-ж не вірна, скілько-ж смішна. Таких доктрин треба стерегтись, щоб не пошкодити своїй же справі!

Треба сказати дещо і з поводу XVII-го „Листу“ д. Вартового. Там говорить ся про думки Костомарова, що наша література мусіла-б переважно бути простонародною. д. Вартовий каже, що почали се й мої думки і реєзюмую їх так, що ми радили українським писателям „сидіти поки на самій народній літературі“, то-б то на популярній, для простого народу.

Таке реєзюме не зовсім точне. (д. Вартовий, певно, з прихильності до справи „горячить ся“ і через те часто неточний!) І Костомаров признавав літературу українську не тілько для простого народу, а й про него. Се і є підтвердження змісю терміну „простонародність україн-

ської літератури", на котрий ударяв д. Куліш в його авісній, на свій час так характерній статі. Під сей термін вкладається ся доси більша частина ліпшого, справді живого, написаного по українському від часів інтермедій XVII—XVIII ст. і Котляревського. Се факт і се ґрунт для нашої літератури, котрий треба мати завше на оці, котрий мусить звинити тих патріотів, що тепер хотіли б як найбільше вдержати наших писателів на цім ґрунті, як Костомаров.

В подібнім гріху провинив ся, як каже тепер д. Вартовий, по частині я в своїх статтях у „Правді“ 1873—1874-го р. Коли хто піднімає разомову про такі погляди, то треба перш усего представити їх точно, а окрім того зроуміти їх ціль, котра зовсім не була в тому, щоб „помоскалити“ наш народ, як запевнив д. Вартовий в попередніх листах.

На еім ми скінчимо історичну частину нашого спору в сій точці, і перейдемо до практичного боку справи.

Тепер в усякім разі навряд, чи знайдеть ся Українець, котрий би радив нашим письменникам сидіти на самій простонародній літературі навіть в найширшому зміслі сего слова. Навіть при найбільших сіmpatіях до простонародності усякий мусить признати до крайній мірі волю кожному писателю вибирати собі сюжети, аби тільки праця його вийшла вдачною, живою, — між іншим і по мові. А дивлячись так, приходить ся іноді радити новим українським писателям, щоб огладались на простий народ і не впадали в свого роду Тредъяковщину, котра так часто кидається в очі у писателів галицьких, більше затягнутих в соку і широку літературу. Простонародність хай буде для наших писателів Антесовою землею!

Далі в наші часи скрізь, а надто на нашій землі, всякі справи демосу мусить мати велику важливість. Значить, для нас мусить бути дуже важною і література про простий народ і для него. Отже треба сказати, що в останні роки в українських діячів ся думка, видимо, поблідла. Література етнографічна упала, популярізаційна теж. Майже вся робота кинулась до „високої“ літератури, хоч там, — як собі хоче д. Вартовий, — добрих овочів далеко не придбано. В справі літератури популярізаційної новіці української бідні пішли назад навіть проти 60-тих років і не тілько по праці, а навіть по замірам.

В 60-ті роки, після відозви Костомарова, в Петербурзі, Полтаві і Київі були зроблені планомірні початки певного енциклопедичного видання популярних брошур, ко-

трому можна було закинути хиба деяку вузькото, а також народницьку консервативність. Але найбільший гріх тодішніх українських діячів був у тому, що вони, наткнувшись на цензуруну заборону в Росії, не перенесли своїх видань в Австрію і не виповнили там свого плану популярної енциклопедії.

В 70-ті роки в Київі ваялиась за поновлення видань 60-их років, а також виробив ся новий ширший план популярної енциклопедії в європейсько-поетуповому напрямку. Сей план важко було виповнити через дві перешкоди: слабе знатя мови української молодшими українолюбцями, котрі горячіше бралися за сю думку, а також слабе наукове їх виховання, котре показувалось в слабому знатю європейських мов. (Я говорю по власному близькому досвіду, бо в 1874—1875 рр. у мене що тижня збирались „енциклопедісти“ для обради праці по плану, котрий між іншим був виложений і в моїх статтях у „Правді“. Але при довшій праці і видержці плану можна-б було сему горю помалу помогти. В усікім разі в 1874—1875 рр. Кияни вспіли видати більше популярних брошур, ніж скілької їх вийшло перед тим і після того. Цензурина заборона 1876-го р. спинила сю публікацію в Росії, але найгіршим лихом і тепер показалась власна невидерджа українолюбців. Одні тільки рішучі соціалісти якийсь час пливали проти ворожої течії і видали кілька брошур, в которых були свої хиби, але котрим не можна-ж відмовити і певних достоїнств і в усікім разі заміру перенести в наш народ певний общеєвропейський круг думок.

Робота ся українських соціалістів спинилася через стіхійні нещастя, поліційні перешкоди в Росії, доноси старших партій і т. і.*).

А тимчасом увага українолюбчих кружків у Росії відвернулась від літератури народної до високої, — і за 10 років ледви 2—3 популярних книжок появили ті кружки в Росії і в Австрії, та й то видали їх без усякого плану. Лишень в остатні 3—4 роки видно більшу працю по сїй часті: популярні брошури українські появляють ся в Росії, тамтешні українолюбці печатають деякі брошури в Австрії, беруть досить діяльну участь в елементарних видавництвах в Галичині і Буковині. Се звороти на добру дорогу, — та на них треба глянути критично.

Тепер ми не маємо під рукою матеріалу для докладної критики сих популяризаційних проб теперішньої доби. Скажемо тілько дещо в загалі. Проби сі слабують трема

*.) Зрештою, я думаю, що деякі з соціал. брошур віденських і женевських того часу можна-б було тепер перепечатати в Галичині.

хібами: 1. безсистемнотю і припадковостю вибору тем (напр. чому вибрано для розмови з Українцями крижане море, поки їй не розказані основи загальної географії, ні не описана власна країна?) 2. залежність вибору від російського письменства, в котрому справа популярної літератури поставлена зовсім не раціонально, не глядючи на широковіщательні народницькі розмови, а по часті дикуючи їй (примір: переклади брошур гр. Л. Толстого, ко-риєтвід котрих дуже спорна, — переклад брошури про Сократа, в котрій характер атенського спорща-ентузіяста переданий дуже не вірно і до котрої українська перекладичка додала алишне і не додала потрібного); 3. безідейність або ідеї поверхного і негуманного націоналізму (див. в „Народі“ нашу рецензію на брошуру д. Чайченка про Квітку). Багато єсть причин на такі і інші хіби, — але між тим причинами, безспорно, єсть загально маля увага до самої справи, до самого об'єкту популярної літератури — простого народу.

Ми тепер не будем споритись з д. Вартовим і згадувамось з ним, що наша література мусить розвиватись із гори вниз і знизу в гору. Але, зваживши, що література живе для людей, а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі найбільше має потребу той простий народ, котрий ніякої мови не знає окрім української, а нарешті, що ся мова простого нашого народу єсть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що головна праця наших писателів мусить бути вироб літератури нашої ізнизу вгору. Тут популярізаційна література мусить зайняти широке місце.

Під словом же популярізаційна література я розумію систематичний провід у простий народ думок, вироблених найвищою інтелігенцією. Колись д. Кулик вказував на „простонародність“ української словесності, як на її найбільшу славу, як на її осібну прикмету серед других. Коли-б нам попадило виробити літературу строго-мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людности нашого краю, тепер соціально-найвищої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації, тоді б ми зновили щось дійсно оригінального перед культурного світу, — такого, що про него і той світ заговорив би! Ну, та мабуть ся мої колишні мрія так мрію і зістанеться! Але в усікі разі перед нашими патріотами справа популярної літератури стоїть більше пекучою, ніж перед другими. А тимчасом справа ся дуже занедбана в остатні часи і між інчим через те, що майже всі увага теперіших українських літераторів звернута до „високої“

літератури. І дуже часто, коли бачиш далеко не блескучий плод праці якого земляка на цій полі, напр. зовсім слабі переклади великих європейських поетів, мимоволі думаєш: чи не ліпше було б ввернути працю напр. на переклад якої елементарної чи популярної книжки? Та впять таки скажемо: Нехай собі люди працюють як хотять, аби працювали, та тільки треба-б, щоб хоч хто небудь як найскоріше і як найсерйозніше взвався і за популярну літературу, а до того в напрямку, котрий би справді був вартій заходу, то-б то в такому, котрий би переносив у народ думки передової інтелігенції, а не такі, з котрих вже інтелігенція сама виживає і котрі вона кидає народові, по слову: „На тобі, небоже, що мені негоже“.

Такої популярної літератури не пустить тепер цензура російська, ні добровільна цензура старших галицьких партій. Для неї треба осібного просвітного товариства в австрійській Русі.. Нехай би наші земляки про се подумали!

Париж, 29. сент. 1893.

Я лишень тепер получив ч. 38 „Буковини“ 1893 р.,
де напечатано XVIII-ий „Лист“ д. Вартового, і попрошу у
Вас місця на відповідь.

Споритись мені далі тепер з д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дав об'єктів для спору. Д. Вартовий згоджується зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер арист русько-української літератури, та тільки каже все таки, „що воно не так страшно“, і сподівається, що лихо поправить ся якось. Я сам сподіваюсь, що поправить ся, але власне лишень тоді, коли Українці признають, „що воно таки досить страшно“, зрозуміють прінципи тих хиб, та візьмуть ся за прінціпіальну-ж поправу їх.

Споритись же заа суб'єктивностів, котрих чимало розсяло і в XVIII. Листу д. Вартового, по крайній мірі скучно. Я лишень поправлю одну з неточностів, котру, як звичайно, з горячки, наніс д. Вартовий і в сей Лист. Тай то поправлю лишень через те, що д. Вартовий, неточно передавши мої слова, кладе за них віднічальність на цілій гурт і бачить в них доказ аж двічі згаданої ім, на ділі фантастичної, прикмети українських радикалів, а власне, що ті „радикали люблять усюди випикувати у своїх оппонентів (вище сказаво: у кожному нерадикалові) сковане репрографство“.

Я вказав у 25. ч. „Буковини“ на замітку д. Вільхівського, як на примір більш вірних і більш пожиточних для нашої літератури поглядів, ніж ті, які виголосив д. Вартовий в напечатаних перед тим Листах. Д. Вартовий тепер покликують ся на те, що він у XIII. Листу, напечатаному в 29—30 чч. „Буковини“, зійшов ся з д. Вільхівським, — і після того виводить про мене і радикалів у загалі те, що вписано вище. Діло-ж у тім, що д. Вартовий в перших своїх Листах назавав літературу російську „шматом гнилої ковбаси“, за котру мовби то я „продую матір“, а кн. В. Мещерського і навіть „урядників“ (жандармів сельських) репреаєнтантами рос. культури. Д. же Вільхівський сказав, що теперішня україно-галицька література не може видержувати на Україні конкуренції з літературою російською, бо остатня все таки поступова і жива, а перша тепер реакційна і мертвa.

Чи я-ж помилив ся, цітуючи д. Вартового? Чи в Листах його не стоїть чорним на білому „шматом гнилої ковбаси“. і т. п.? А в усікім разі при чим тут „вишукуване скованого ретроградства“? Се річ, котра, очевидно, зовсім сюди не належить!

Про те-ж, що в XIII. Листі д. Вартовий показав думки „однаковіснікі“ з думками д. Вільхівського, скажу, що навіть, коли б се й було так, то що-ж тут „кумедного“, як каже д. Вартовий, у тому, що я, пишучи замітку, напечатану в 25 ч. „Буковини“, не мав перед собою 29—30 чч. „Буковини“ з XIII-м Листом д. Вартового?! Тепер я мушу сказати, що з XIII. Листу під фірмою д. Вартовий появив ся трохи не новий писатель, котрому я посвятив осібні Листи в „Народі“.

В цих листах я вказую і на згоду свою і на згоду з сим писателем, і радий би почути відповідь д. Вартового про об'єктивні точки нашої неагоди і радий буду „побалакати з ним“, коли він сам того хоче, як можна думати по тому, що він цітує Сільвіо Пелліко. Тільки я-б дуже прохав його не наносити в свої дальші Листи стілько суб'єктивностів і неточностей.

А поки що я попробую усунути один з корінів непорозуміння між нами з поводу вживаних нами термінів партійних, і для сего зверну увагу д. Вартового на одну точку його Листу XIII, де він ділить теперішну українську інтер'єнцію „на дві громади: стару, або українофілів, та молоду, або свідомих Українців“.

Хоч д. Вартовий і кида мені стереотипну фразу, що мовби то я „живучи далеченько, стою тепер не в курсі діла“, та я скажу, що мені, хоч би з Листів д. Вартового і з „Profession de foi молодих Українців“, прекрасно відомі проби

такого поділу української інтелігенції. До того я ще осміялось сказати, що автори таких проб стоять в такому курсі, при котрому ніколи не зрозуміють постанови національної справи і відповідних ій партій ні в одній європейській стороні, в тім числі і в нашій! Сей поділ двічі, коли не тричі фантастичний і ультракружковий.

Не буду спинитись на поділі на старих і на молодих, як на речі, котру треба залишити хиба гімназістам, бо тепер, слава богу, і в нас, як і скрізь на світі, єсть і молоді і старі однаких думок, і поступових, і інших, і працюючі і непрацюючі. Скажу лише про поділ д. Вартового по його суті в додаток до того, що вже сказав у „Народі“ з поводу ріжного вживання ріжними людьми слова „українофіли“, котрими д. Вартовий не довольний з одного погляду, а напр. д. Арабажин і другі зовсім з другого.

Терміни партійних імен треба розуміти і вживати відповідно букві іх і історії. Історія показує нам, що термін „українофіли“ з'явився в 50—60 рр., в часи видань Куліша і „Основи“, паралельно терміну „славинофіли“ (московські), з котрими з початку українські патріоти ішли вкупі, а потім розійшлися. Відповідно тенденціям і праці тих людей, котрих тоді проявлено українофілами, можна було взяти під цей термін всіх учених і писателів українських від часів Кіткі, і слід і тепер взяти під него більшу частину старших і молодших писателів, котрі чи так, чи інакше пишуть про Україну і для неї, (напр. від старого Мордовцева до молодого Чайченка) — так що поставити, як д. Вартовий, ознакою українофілів те, що вони „нічого не роблять для укр. літератури“ (навіть на самій українській мові) буде зовсім чудним. Очевидно, д. Вартовий мусить прирати для людей, котрих він має на очі, який небудь другий термін, котрий би не мав такого виразного історичного і буквального змісі, що не допускає себе перекручувати по фантазіям.

Далі зовсім не годить ся і термін „свідомі Українці“ для ознаки нової громади, про котру говорить д. Вартовий, бо і та громада прекрасно вкладається в термін „українофіли“, в його буквальному і історичному змісі. Термін „українофіли“ з'явився не випадково, а зовсім раціонально, аналогічно другим подібним термінам, котрими звали другі подібні напрямки в Європі. В першій бо половині XIX ст., а надто після війни проти Наполеона в 1812—1815 р. скрізь по Європі розвивались націоналістичні напрямки, котрі називано германофільством, кельтофільством, славянофільством і т. д. Опанака всіх іх і наукова основа була в тому, що веі вони виводили певні політично-соціальні і культурні тенденції (чи поступові, чи реакційні) з певної суті, або духу

(das Wesen, der Geist) ріжких народів, чи рас. Самієнко так поступали наші заміяки — українофіли.

Після 1848 р. подібні напрямки почали вимирати і тепер власне майже вимерли в більше передових сторонах Європи, зоставивши після себе слід лишень в науці етнологічній, котра і тепер, по при новому порівняючому методі (антропологічному) дошукується все таки біологічних і історичних відмін між національностями. В політичному ж життю старий націоналізм в кінець розбилася Біємаркова німецька імперія (без 9,000,000 австрійських Німців, не кажучи вже про швейцарських, котрих в ту національну державу і пряніком не заманиш, та за те з насильним придушенем Альваєців, а насильною германізацією шлезвигських Датчан, лоренцьких Француаїв і позаньських Поляків) і поява інтернаціонального робітницького руху. В політичній і культурній роботі тепер скрізь в західній Європі висунулись, на перший план тенденції космополітичні або універсалні, котрі, не одрікаючи краївих і національних відмін між людськими групами, признають, що головні основні ціли громадської праці однакові в усіх, по крайній мірі європейських народів.

Старі націоналістичні теорії тепер лишень доживають віку серед одеталічних народів Європи, або ліпше серед більше одеталих шарів іх інтелігенції. Такими вимираючими тепер напрямками суть у Росії славинофільство і українофільство. Ті люди, котрих д. Вартовий звів „свідомими Українцями“, котрих у попередніх Листах звав „національно-народовцями“ і т. і., мусяти бути любісінсько названі українофілами, коли тільки д. Вартовий вірно виложив іх погляди, коли вони дійсно вважають напр. дд. Нечуя, Конієцького і т. п. за своїх літературних представителів, — бо тоді вийде, що й вони опираються суть своїх тенденцій головно, чи переважно на суті або духу національності української, відповідно тому, як вони там цій розуміють. Такі люди можуть бути поступовцями, чи реакціонерами, як були в свій час тими, чи другими ріжні германофіли, кельтофіли, славянофіли (нагадаю, що колись славянофілами були по своему а) Погодін, б) Хом'яков і К. Аксаков, в) Герцен і Бакунін). Але все-ж таки основа, вихідна точка іх тенденцій буде стара: націоналістична, та сама, яка була в свій час у ріжких других — філів.

Отже українські радикали беть у нас початок нового європейського напрямку: космополітичного, універсального, гуманістичного і т. д., початок людей, котрі звуть себе не українофілами, а людьми, чи Європейцями української нації. Люди се напрямку рішуче поступового, — але поряд з ними можуть бути і люди напрямку

поміркованого, консервативного, або й реакційного (чому початок бачимо в галицьких ультрамонтанах), але завше такі, котрі опирають свої тенденції на ґрунт не націоналістичний, а загально-європейський. Я не восьму на себе сміливоєти казати, що космополітізм сих людей — останнє слово науки і культури вагалі, — я тілько вказую на те, що він появився і серед наших земляків, чим він одріжняється від старого націоналізму, якби сей остатний не ававесь: чи „українофільством“, чи „свідомим українством“, чи „національно-народовством“, іншою тавтологією. Навіть для того, щоб побороти сей космополітізм, треба ясно розуміти його вихідні точки, також саме як і вихідні точки націоналізму.

Ми позволяємо собі сказати, що д. Вартовий своїм по-длом Українців на українофілів і свідомих Українців і т. п. веде до затемнювання справи, а не до вияснення.

Принципіально. — то-б то і раціонально, — українська інтелігенція тепер може ділитись не на 1. українофілів і 2. свідомих Українців і т. п., — а на: 1. українських націоналістів і 2. українських гуманістів і т. п. Між такими тільки групами можливий і принципіальний спор, при котрому треба памятати, що обидві групи однаково свідомі Українці, а тільки мають не однакові вихідні точки, наукові основи своїх тенденцій. Звісно, сей теоретичний спор може і мусів би не перешкоджати демократично-поступовим елементам в обох подлах виступати солідарно в громадській праці. Поки що інших українських універсалістів, окрім рішучих демократів і поступовців, інакше радикалів, — нема. Нехай же виявить ся рішуча і відповідна група українських націоналістів, відділивши від своїх приятелів і авторитетів, ретроградствуєючих, або круйтістуючих.

Софія, 26 Дец. 1893.

Від Редакції.

„Листи на Наддніпрянську Україну“ М. Драгоманова є відповідь на „Листи з Наддніпрянської України“, які містив у старій „Буковині“ небіжчик Борис Грінченко під псевдонімом Вартовий. Таким чином ся праця Драгоманова має в основі полемічний характер. Треба одначе читати її, щоби зрозуміти, що то значить справжня полеміка. Ми бачимо, що Драгоманів дав богато цікавого й нового матеріалу для вияснення ходу української політичної й просвітної думки.

Він виступає тут проти порожнього й реакційного українського націоналізму і беспощадно критикує його представників на російській Україні і в Австрії. Його основна думка про національну справу, як він сам її висловив, така: Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці. Се значить, що Драгоманів не відкидав української ідеї, української роботи, але хотів, щоби вона була наповнена живим, загально-людським змістом. Сього дуже часто не розуміли або й не хотіли розуміти тодішні визначні українські діячі й тому обвинувачували його в тім, що його погляди шкідливі для української справи.

Історія нашого розвитку по смерті Драгоманова показала, що він мав рацію. На російській Україні лише тоді почав наш національний розвиток іти швидко наперед, як повстали там революційні українські організації, що розпочали свою роботу, користаючи з можливості свободно видавати революційну українську літературу в австрійській Україні.

В Галичині тільки тоді вдало ся побороти московофільство й здобути права для українського народу, як галицьке громадянство переняло ся парешті духом демократизму і зрозуміло, що лише демократизація Австрії й заваята політична боротьба за сю демократизацію дадуть краще життя нашому народові.

Богато з того, що говорив Драгоманів про ріжні українські справи, було слухне в той час, як він висловлював свої погляди, одначе тепер вже перестаріло. Се й не диво, бо наше життя пішло наперед, змінилося і зросло. Напри-

клад дискусія про українську літературу, чи вона має бути в першій мірі популярна, чи „висока“, тепер уже не на місці. Ми маємо вже досить сили, нагромадили вже досить духових скарбів, щоби успішно розвивати ся в усіх напрямах, як і кожда інша література. Так само вже не може бути мови про окремішність галицької літератури від української. Навпаки, наш народ в Галичині так розвинув ся, що його робота дуже пливла на російську Україну. Галичина й боротьба в ній українського народу за свої права стала прикладом і для російської України. А в теперішній війні галицькі Українці зі зброяю в руках боряться за визволене з під царського й московського ярма цілої України.

Однака праця Драгоманова і досі не стратила своєї ваги. Подав вона великий матеріал до історії нашого політичного й культурного розвитку, а сей розвиток повинен знати кождий, хто хоче з користю й успішно працювати серед свого народу.

Спочатку ми мали замір дати до передруку праці Драгоманова примітки й пояснення, однака се занадто спинило би вихід в світ самої книжки, бо час тепер горячий, і роботи занадто bogato. Тому рішили ми випустити наш передрук без сих пояснень, а зате видати окрему книжку про Драгоманова і його погляди на українську національну справу. До сеї книжки, яка вже неизабором появиться ся на світ, і відеілаємо цікавих читачів. А причитаню „Листів“ Драгоманова просимо памятати, що він сам не любив виступати як авторитет, якого погляди треба сліпо й на віру приймати, а гдав, що найкраще є, коли читач сам думає над прочитаним і старається ся чужі думки перевірити своїми власними. Коли уважливий читач так зробить і матиме на увазі наш національний розвиток від того часу, як Драгоманів написав отєю працю, то він сам зможе розібрати, що в його поглядах і досі ще має повну силу, а що вже перестаріло через те, що ми вже далеко встигли піти наперед і розвинути ся.

Передрук зробили ми, задержуючи правопис оригіналу того видання, бо се дуже прискорило вихід книжки. Оригінал ласкаво позичив нам професор віденського університету Dr. Іберебергєр, директор Institut-y für osteuropäische Geschichte. За се складаємо йому ширу подяку.

За редакцію
Микола Залізняк.

Показчик змісту.

I.

Сторона

- „Листи з Наддніпрянської України“ д. Вартового. Йх метод „Сервілізм“, инакше монархіям старших українських писателів XIX. ст. Початок демократизму й лібералізму на Україні: В. Кашніст, „Історія Русовъ“, Рильєв. Інтернаціональна політична наука і національне почуття на Україні . . . . . 3 — 16

II.

- Що може дати сама етнографічно-національна свідомість і при яких умовах? „Шовінізм і галузковий націоналізм“ старих Українців перед Турками і Поляками. Йх історичні ранді. Нова постанова україно-турецької й україно-польської справи в новіші часи . . . . . 16 — 22

III.

- Звідки почався лібералізм і демократизам Шевченка? Шевченко й справа відрубної літератури української. Погляди на єю літературу Костомарова. Фантазії д. Вартового про сервілізм Костомарова їй мій. Суд д. Вартового про д. Куліша. Справа спілки Українців в Поляками . . . . . 23 — 30

IV.

- „Святаличене“ української громади, по д. Вартовому, через погляди Костомарова, Куліша й мої. Дійсний стан української науки і літератури в 70 роках, під напрямком реально-соціальним, і в 80 під напрямком формально-націоналістичним 30 — 36

V.

- Три сегочасні групи українські по д. Вартовому: українофіли, радикали й націонали-народовці. Де четверта: „новоєрці-угодовці“? Програма д. Вартового. Наши виводи . . . . . 36 — 53

Додаткові листи.

I.

- В справі розвитку української літератури . . . . . 54 — 68

II.

- Поява думки про самостоячу українську літературу. Поява сеї думки у Костомарова і Куліша. Йх пізніші погляди, більше панрусські. Автономні думки і праці Нечуя. Новінці праці російських Українців і австрійських Русинів для зросту української літературної автономії. Неслухність автономного фанатизму в сучасній в Росії й Австро-Угорщині. Погляди

Листи на Наддніпрянську Україну. (650)

8

д. Вартового на москалефілів галицьких. Резонна половина їх і фанатична. Складний характер австроруського москалефільства. Його наявній причини. Загальний і реакційний елемент в нему, а надто в його генеральному штабі. Москалефільська молодіж. Пропіанізм москалефілів. Точки негоди і можливої солідарності австроруських москалефілів і радикалів. Церковна реформа, правоєланіс і справа свободи совісти в Галичині. Стан москалефілів і радикалів перед сими справами . . . . .

69— 79

III.

Нові листи д. Вартового в „Буковині“. Їх новий характер. Рішуча заява радикальної програми політичної і соціальної. Зміна погляду на нас грішин. Наша прихильність до Москви і до Австрої. Сентиментальність постанови д. Вартового сприяло згоді між народовцями і радикалами в Галичині. Його історичний недолід: радикалізм річ стара в українському руху, а консерватизм і ново-еретство — нова; ренегатський елемент в українському консерватизмі і ново-еретстві. Отчаянно брехливий елемент в борбі новоєрців проти радикалів. Його вплив на Україні. Початок кінця цього впливу в нових листах д. Вартового. Точки негоди радикалів і д. Вартового. Точки негоди: дрібниці і непоровумін. Порожнечас миротворства д. Вартового. Наш проект практичного миротворства. Його неймовірність. Точки негоди самого д. Вартового з народовцями. Непремінність війни його за львівськими народовцями. Потрібна самостоячої організації поступових націоналів українських. Народовська лівниця. Кінець кінців: з ким мир, а з ким війна? . . . . .

79— 95

З поводу XVI, XVII і XVIII листів д. Вартового (з „Буковини“) . . . . .

95— 110

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна. Зміст: I. Національна справа її держава; II. Національна справа в російській державі; III. Українська національна справа в російській державі; IV. Український народ і теперішня війна.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна. Зміст: Передмова редакції — Українці, Росія й війна; Вступ — Характеристика російського соціалістичного руху; I. Російські соціалісти й теперішня війна; II. Критика поглядів Плеханова і Троцького в справі теперішньої війни; III. Будучність інтернаціоналу й федерація держав; IV. Висновки; Додаток — погляди німецького соціалістичного посла Леніша про будучність царата.

М. Михайленко — Росія й Україна. Зміст
Передмова редакції; I. Вступ; II. Політика російського уряду супроти України. 1. Від Переяславського договору до повного зруйнування самостійності України. 2. Російський уряд супроти українського національного відродження; 3. „Конституційна Росія“ її українська справа; III. Українська справа її російське громадянство. 1. Від початку 19-ого століття до революції 1905—1906 років. 2. Під час „конституційної“ ери. Додаток — Roawitok польської політичної думки в українській справі. IV. Росія й українська справа в Австрії. V. Українська справа її польсько-російські відносини; VI. Протиукраїнські плани Росії в теперішній війні; VII. Україна й теперішня війна.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна. (Замітки й матеріали.)

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні. Зміст: Маніфест до Поляків; Маніфест до народів Австрії; Маніфест до „російського народу“ в Австрії; Російське поступове громадянство на послугах російського уряду.

В. Лібкнект — Чи Європа має скозачіти?
Зміст: Від редакції; Переднє слово; Сором Європи; Війна на сході; Завіщане Петра Великого; Війна на овіді; До політичної ситуації; Політичне положення; Слово до німецьких соціалдемократів; Чотири тиждні пізніше.

Ф. Волховський — Казка про салдатську душу, друге українське видання.

Ф. Волховський — Казка про неправедного царя, друге українське видання.

Ф. Волховський: Як мужик став довжником у всіх.

Чи є тепер іннічина?

С. Дікштайн — Хто з чого живе?

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське видання.

В. Швачка — Чому позичали віру?

В. Рюминський — Повстане селян в Англії, друге українське видання.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

Др. Осип Назарук: Що се є: сусільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація?

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіалістична держава й союз держав.

Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

В німецькій мові вийшли:

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готовують ся до друку:

Галичина й її національне значіння для України.

М. Лозинський — Утворене українського коронного краю в Австрії.

Х. Житловський — Соціалізм і національне питання.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

Національна справа й Партия Соціалістів-Революціонерів.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

І. Сокира — Хай Європа козачіе!

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи й європейська війна.

Вандервельд — Ідеалізм в марксізмі.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Рай і поступ.

Е. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.

К. Лайтиер — Імперіалізм московського народу.

К. Реннер — Національна справа, імперіалізм і соціалізм.

А. Бах — Цар — Голод, друге українське видання. Панщина й її упадок в західній Європі.

Як бороти ся за землю і волю.

Що таке свобода й як її здобувати.

Від самодержавства до народоправства.

Національна справа в Росії й як її полагодити.

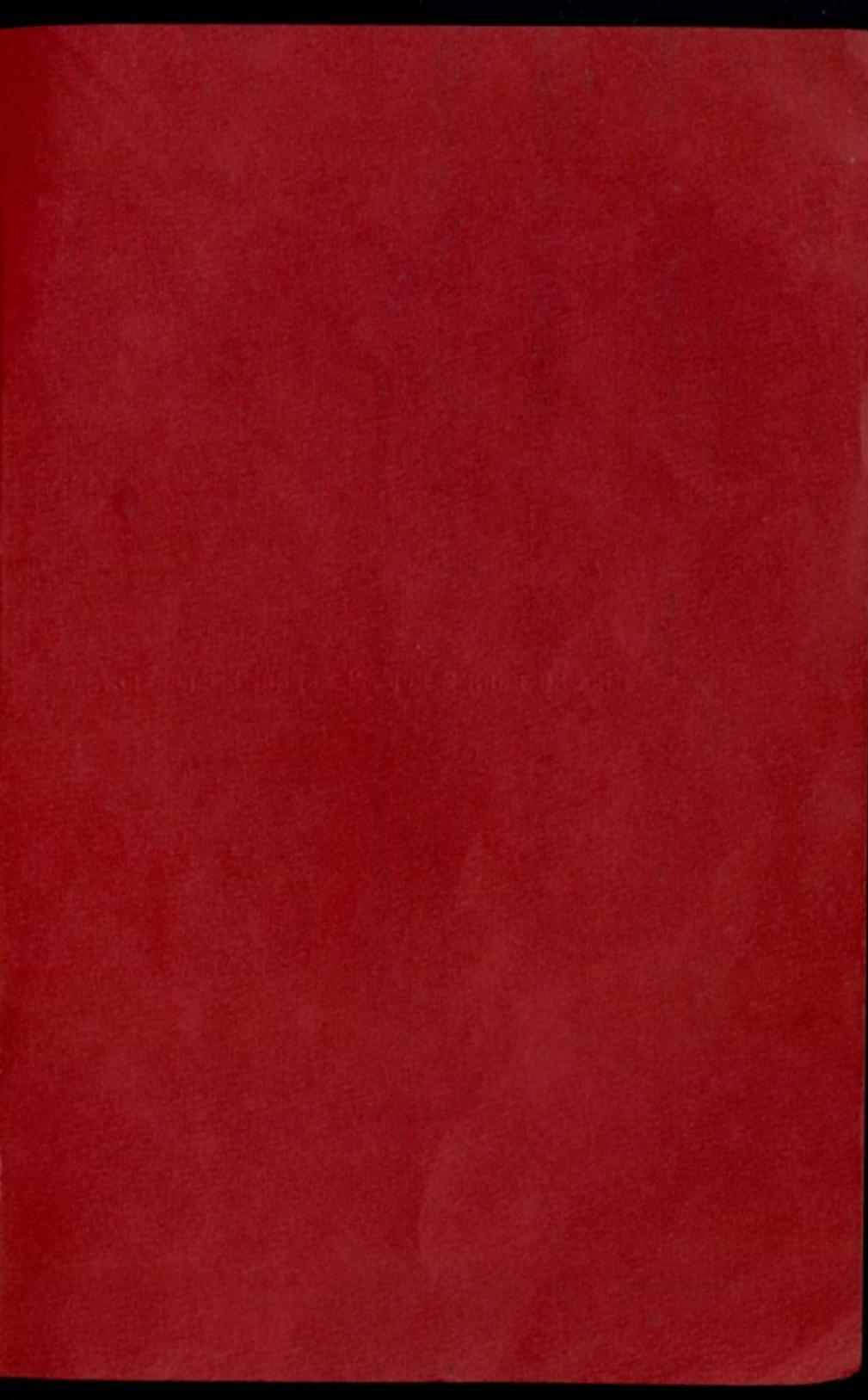
Боротьба за землю і волю в Росії.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького війська.

—213-0-034—

~~10~~
~~00~~

~~100 00~~

Ціна 80 коп., 2 кор., 2 марки, 2 франки.